

Περικλής Ντάλτας¹

*Τα ελληνικά των Τσιγγάνων της Κέρκυρας
Κοινωνιογλωσσική πραγματικότητα και σχολική προοπτική²*

Ιωάννινα 2004

---

¹ Για τις επιστημονικές θέσεις και απόψεις που διατυπώνονται στο κείμενο αυτό υπεύθυνοι είναι οι συγγραφείς. Οι θέσεις και οι απόψεις τους δεν δεσμεύουν τον επιστημονικό υπεύθυνο του Προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο» ή το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

² Το παρόν κείμενο αποτελεί επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος του ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο», το οποίο υλοποιείται από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Η παρουσία του κειμένου στο διαδίκτυο εξυπηρετεί επιμορφωτικές ανάγκες και ανάγκες ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών της προσχολικής, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά απευθύνεται και στο ευρύ κοινό. Κάθε αθέμιτη χρήση του κειμένου υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ηλεκτρονική επιμέλεια: Γιάννης Σταμάτης

Επιστημονική επιμέλεια και εποπτεία: Καθ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος.

1. Εισαγωγή

1.1. Χαρακτηριστικά της μελέτης

Η παρούσα μελέτη³ έχει αναγνωριστικό χαρακτήρα. Πράγματι, το προς ανάλυση κοινωνιογλωσσικό υλικό αντλείται από συνεντεύξεις χαμηλού βαθμού δόμησης (βλ. 1.3. κατωτέρω), αντικειμενικός σκοπός των οποίων είναι η εξασφάλιση κατά το δυνατόν αβίαστης ομιλίας εκ μέρους των πληροφορητών και όχι η καταγραφή συγκεκριμένου αριθμού *πραγματώσεων* συγκεκριμένων γλωσσικών *τύπων* ανά πληροφορητή· επί πλέον, λόγω και του σχετικά μικρού αριθμού των μελών της υπό μελέτη τσιγγάνικης κοινότητας, δεν κατεβλήθη προσπάθεια να εξασφαλιστεί στατιστικά *τυχαίο* δείγμα πληροφορητών, αφού αυτή η προσέγγιση ταιριάζει στη μελέτη μεγάλων πληθυσμών, αλλά οι πληροφορητές επελέγησαν με στόχο να συνιστούν *νενομισμένο* δείγμα, ήτοι να εκπροσωπούν τις κατά την κρίση του ερευνητή (κρίση που διαμορφώθηκε μετά από προκαταρκτική εθνογραφική έρευνα) κυριότερες ομάδες της κοινότητας. Επί τη βάση των πορισμάτων της παρούσας αναγνωριστικής μελέτης, θα μπορούσε, σε μεταγενέστερη φάση, να επιδιωχθεί η εις βάθος εθνογραφική περιγραφή της τσιγγάνικης κοινότητας όχι μόνο σε τοπικό αλλά και σε πανελλήνιο επίπεδο προκειμένου να επισημανθούν, ανάμεσα σε άλλες παραμέτρους, οι κρίσιμες υπο-ομάδες τις οποίες αναγνωρίζει η ίδια η κοινότητα.

Επίσης, η μελέτη είναι *κοινωνιογλωσσολογική*. Αυτό σημαίνει ότι αντικειμενικός σκοπός είναι ταυτόχρονα, αφ' ενός, η περιγραφή του γλωσσικού συστήματος που βρίσκεται στη διάθεση της υπό εξέταση κοινότητας, αφ' ετέρου, οι κοινωνικές *αξίες* με τις οποίες φορτίζει η κοινότητα τον γλωσσικό της κώδικα κατά την καθημερινή χρήση. Ο σκοπός αυτός υπόκειται στους εξής περιορισμούς: λόγω, πρώτον, του αναγνωριστικού χαρακτήρα της μελέτης, και δεύτερον, του παιδαγωγικού στόχου του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος, ο οποίος είναι η βελτίωση της εκπαίδευσης που παρέχεται από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στους Τσιγγανόπαιδες, δεν εξετάζονται και οι δύο κώδικες, ελληνικός και ρόμανι

---

³ Η μελέτη εδράζεται στα πορίσματα κοινωνιογλωσσολογικής έρευνας την οποία διεξήγαγε ο υπογράφων στην τσιγγάνικη κοινότητα της Κέρκυρας την περίοδο 1997-9 στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος “Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων” του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος ήταν ο καθηγητής Αθανάσιος Γκότοβος του Τομέα Παιδαγωγικής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων). Η έρευνα διεξήχθη σε δύο στάδια. Στόχος του πρώτου σταδίου (1997-8) υπήρξε η εθνογραφική και γενικότερη κοινωνιογλωσσολογική περιγραφή των ελληνικών που χρησιμοποιούν οι Τσιγγάνοι της Κέρκυρας, ιδιαίτερα τα παιδιά και οι έφηβοι. Τα χαρακτηριστικά του πρώτου σταδίου της έρευνας υπαγορεύθηκαν τόσο από την κοινωνιογλωσσολογική μεθοδολογία που έχει αναπτυχθεί σε επίπεδο ‘καθαρής επιστήμης’ όσο και από τη γενικότερη ανάγκη σε επίπεδο εφαρμογής να ανιχνευθούν οι αιτίες των υψηλών ποσοστών αναλφαριθμητισμού που παρατηρούνται στην υπό εξέταση κοινωνική ομάδα. Ευρύτερος στόχος του δεύτερου σταδίου (1998-9) υπήρξε η επανένταξη στο σχολικό σύστημα των Τσιγγανοπαίδων που για οποιονδήποτε λόγο δεν ολοκλήρωσαν τη φοίτησή τους στο Δημοτικό Σχολείο. Για τη (μερική) εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού, ήτοι προκειμένου το παιδί που επιστρέφει στο σχολείο να ενταχθεί ομαλά στο κατάλληλο επίπεδο σπουδών, καταρτίστηκε Κριτήριο Ελληνομάθειας των Τσιγγανοπαίδων βάσει του οποίου θα είναι δυνατόν να ανιχνεύονται οι γλωσσικές δεξιότητες που έχει αναπτύξει ένα τέτοιο παιδί, και, κατά τρόπο ενιαίο για όλη την ελληνική επικράτεια, να αντιστοιχούνται αυτές προς τα προβλεπόμενα από το Αναλυτικό Πρόγραμμα για την κάθε Τάξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Την κατάρτιση του εν λόγω Κριτηρίου ανέλαβε τριμελής ερευνητική ομάδα αποτελούμενη από τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ερατοσθένη Καψωμένο, τον Ειδικό Πάρεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Δρα Α. Αλεξάκη, και τον υπογράφοντα.

(τσιγγάνικος), του γλωσσικού ρεπερτορίου της δίγλωσσης αυτής κοινότητας αλλά μόνο ο ελληνικός. Επίσης, η μελέτη της διαπροσωπικής λειτουργικότητας του γλωσσικού κώδικα περιορίζεται στο πλαίσιο της (έστω και σε μεγάλο βαθμό αδόμητης) συνέντευξης και δεν επεκτείνεται στο σύνολο των συνήθων επαφών που πραγματοποιούν τα μέλη της κοινότητας στην καθημερινή τους ζωή. Σε επόμενο, όμως, στάδιο της έρευνας, είναι απαραίτητο να μελετηθεί το συνολικό κοινωνιογλωσσικό ρεπερτόριο της κοινότητας και η χρήση του κατά τις χαρακτηριστικότερες φυσικές διαπροσωπικές επαφές των μελών της.

Συναφής με τα ανωτέρω είναι η *ποιοτική* μάλλον παρά *ποσοτική* χροιά της επεξεργασίας των δεδομένων. Πράγματι, λόγω του αναγνωριστικού χαρακτήρα της μελέτης, καθώς και του γεγονότος ότι η υπό εξέταση, ολιγάριθμη όπως είπαμε, κοινότητα είναι μία μόνο από τις πολλές κοινότητες Τσιγγάνων που βρίσκονται διάσπαρτες στον ελλαδικό χώρο, προέχει σε αυτό το στάδιο η εκ μέρους του ερευνητή ποιοτική, ήτοι διαισθητική, αξιολόγηση των εμπειρικών δεδομένων της έρευνας μάλλον παρά η αναγωγή τους σε στατιστικά εκπεφρασμένες τάσεις, αφού δεν θα ήταν βέβαιο ότι αυτές ισχύουν για όλες τις τσιγγάνικες κοινότητες της Ελλάδας. Ωστόσο, εκτός της ποιοτικής υιοθετείται και η ποσοτική προσέγγιση κάθε φορά που τα δεδομένα προσφέρονται για ποσοτική επεξεργασία, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση του ‘ευφωνικού’ λεγόμενου φωνήεντος που μπορεί να αναπτύσσεται μετά το τελικό -ν των ρηματικών τύπων (παίζουν(ε), παίζουν(ε), ερχόμουν(α), ερχόσουν(α), ερχό(ν)ταν(ε): βλ. 3.2.1. κατωτέρω).

Τέλος, η μελέτη έχει *συγχρονικό* χαρακτήρα, αφού στηρίζεται στο γλωσσικό υλικό συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν σε διάστημα μερικών εβδομάδων (και όχι ετών ή δεκαετιών). Ωστόσο, ένας από τους σκοπούς της έρευνας ήταν να συλλάβει τα χαρακτηριστικά της ομιλίας των Τσιγγανοπαίδων όχι μόνο στη συγχρονική τους διάσταση αλλά και στη δυναμική, ήτοι διαχρονική ή στενότερα ηλικιακή, τοιαύτη: δεν ενδιαφέρει μόνο τι ελληνικά γνωρίζει ένα μέσο πεντάχρονο Τσιγγανόπουλο αλλά και πώς αναμένεται να εξελιχθούν τα ελληνικά του στο πέρασμα του χρόνου.

Ένας τρόπος για να επιδιώξει ο ερευνητής τον ανωτέρω στόχο θα ήταν να μαγνητοφωνήσει τον λόγο των ίδιων πληροφορητών επί, φέρ’ ειπείν, μία ώρα κάθε πέντε ή δέκα χρόνια σε διάστημα μερικών δεκαετιών, και στη συνέχεια, συγκρίνοντας τα γλωσσικά δεδομένα που θα έχει συλλέξει σε διαφορετικό *πραγματικό* χρόνο, να επιχειρήσει να επισημάνει τις τυχόν ηλικιακές και διαχρονικές μεταβολές στη ζωή, αντίστοιχα, των ατόμων και της κοινότητας. Είναι προφανές ότι η θεωρητική βάση αυτής της ερευνητικής προσέγγισης είναι *ατομοκεντρική* μάλλον παρά *κοινωνική* (αλλά βλ. κατωτέρω).

Η προσέγγιση αυτή είναι ίσως θεωρητικά θεμιτή, πρακτικά όμως είναι ασύμφορη ή και ανεφάρμοστη στην καθαρή της μορφή. Πράγματι, η μακροχρόνια έρευνα μπορεί να διεξαχθεί μόνο από ίδρυμα και όχι από μεμονωμένα άτομα ώστε, ό,τι δεν προφθάσει να ολοκληρώσει ο συγκεκριμένος ερευνητής να μπορούν να το συνεχίσουν οι εν επιστήμη διάδοχοί του μέσα στο αυτό (ελπίζεται) μεθοδολογικό πλαίσιο. Εάν αυτό δεν είναι δυνατόν – και στις επιστήμες του ανθρώπου σπάνια υπάρχουν οι πόροι για μακροπρόθεσμη ομαδική έρευνα – τότε απομένει στον ερευνητή πραγματικού χρόνου να συγκρίνει τα δεδομένα που συνέλεξε σε μία χρονική περίοδο με τα δεδομένα παλαιότερων μελετών άλλων μελετητών και, σχεδόν αναπόφευκτα, διαφορετικών θεωρητικών και μεθοδολογικών προδιαγραφών. Αυτή η προσέγγιση είναι συνήθης στην παραδοσιακή διαλεκτολογία, αλλά και ο καινοτόμος Labov (1972a) αυτή υιοθέτησε στη μελέτη του της (κοινωνιο)γλωσσικής κατάστασης του νησιού

Martha's Vineyard καθώς και σε εκείνη της Πόλης της Νέας Υόρκης: εάν υπάρχει παλαιότερη μελέτη θα ήταν αδιανόητο να μη ληφθεί υπ' όψιν από τον νεότερο μελετητή. Ωστόσο, η διαφορετική μεθοδολογία μελετών που αφίστανται χρονικά μεταξύ τους αποδίδει, εν μέρει τουλάχιστον, δεδομένα διαφορετικής ποιότητας, με προφανείς αρνητικές επιπτώσεις στη συγκρισιμότητα των συμπερασμάτων τέτοιων ανόμοιων μελετών.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν πραγματοποιείται από τον ίδιο μελετητή στο αυτό θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, η έρευνα των διαχρονικών ή ηλικιακών γλωσσικών μεταβολών στη βάση διαδοχικών πλαισίων πραγματικού χρόνου προσκρούει στην περαιτέρω δυσκολία ότι είναι εξαιρετικά απίθανο να εξασφαλιστεί η συνεργασία των ίδιων πληροφορητών κάθε μερικά χρόνια: οι άνθρωποι έχουν τις δικές τους προτεραιότητες, μεταναστεύουν, ή πεθαίνουν. Για τούτο και στην πράξη ο ερευνητής αναγκάζεται να συγκρίνει γλωσσικά δεδομένα που προέρχονται από διαφορετικά άτομα με παρόμοιο κοινωνικό προφίλ. Αυτό όμως αλλοιώνει την καθαρότητα των δεδομένων αφού εισάγει ενδεχομένως στην έρευνα απρόβλεπτους παράγοντες ποικιλότητας: οι αστοί, οι γυναίκες, οι έφηβοι ή οι εργάτες της προηγούμενης δεκαετίας δεν είναι απαραίτητως όμοια κοινωνικά όντα με τους σημερινούς ομολόγους τους ή με αυτούς της επόμενης δεκαετίας.

Συνέπεια των ανωτέρω μεθοδολογικών δυσχερειών είναι ότι η έρευνα πραγματικού χρόνου αφ' ενός προσφέρεται περισσότερο για τον εντοπισμό διαχρονικών μεταβολών του γλωσσικού συστήματος μιας κοινωνίας παρά για την ανίχνευση της ηλικιακής ποικιλότητας στον λόγο συγκεκριμένων ατόμων καθώς περνούν μεγαλώνοντας από την ιδιότητα μέλους της μιας ηλικιακής υπο-ομάδας σε αυτήν της επόμενης· αφ' ετέρου, ενώ η έρευνα αυτού του τύπου είναι θεωρητικά ατομοκεντρική, στην πράξη καταλήγει να έχει κοινωνική βάση.

Για τους ανωτέρω λόγους προσφορότερη φαίνεται να είναι η μέθοδος ανίχνευσης των διαχρονικών και ιδίως των ηλικιακών φαινομένων η οποία εδράζεται στην έννοια του *φαινομένου* χρόνου (Labov 1972a:163): εάν ο ερευνητής φροντίσει να υπάρχουν στο δείγμα του πληροφορητές διαφορετικής ηλικίας, είναι σε θέση να συλλάβει τις τυχόν διαχρονικές και ηλικιακές γλωσσικές μεταβολές όπως αυτές εγγράφονται στον φαινόμενο χρονικό άξονα, ο οποίος ορίζεται από τη συνύπαρξη ατόμων που είναι μέλη της αυτής ευρύτερης ομιλιακής κοινότητας και ταυτόχρονα διαφορετικών ηλικιακών υπο-ομάδων. Σε αντιδιαστολή προς την ερευνητική προσέγγιση πραγματικού χρόνου, η έρευνα φαινομένου χρόνου, πρώτον, μπορεί να απομονώσει, για κάθε πληροφορητή, εκείνα τα φαινόμενα ποικιλότητας που αφορούν μόνο τον χρονικό ή ηλικιακό και κανέναν άλλον άξονα· και δεύτερον, εστιάζεται στην κοινότητα ως οργανικό σύνολο ατόμων, με την έννοια ότι, ξεκινώντας από τα δεδομένα της ατομικής γλωσσικής συμπεριφοράς σε κανονικές συνθήκες επικοινωνίας, ανάγεται σε συνολικά πορίσματα που ισχύουν για όλη την κοινότητα. Τα πορίσματα αυτά δεν αποτελούν προϊόν ομογενοποίησης της ατομικής και υπο-ομαδικής ποικιλότητας αλλά διασώζουν τον συστηματικό χαρακτήρα του όλου (η κοινωνιογλωσσική ποικιλότητα είναι, σε μεγάλο βαθμό, συστηματική και όχι χαοτική). Αποτέλεσμα είναι ότι εξασφαλίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο υψηλός βαθμός αξιοπιστίας του δείγματος και των πορισμάτων αφού, κατά τη συλλογή των στοιχείων, όλοι οι πληροφορητές είναι μέλη κάποιων από τις διάφορες κοινωνικές υπο-ομάδες της αυτής κοινότητας, και επομένως υπόκεινται στην επίδραση του αυτού ευρύτερου συστήματος αξιών καθώς και του ειδικότερου αξιακού συστήματος της δικής του υπο-ομάδας ο καθένας. Σε αυτή τη βάση, δεν είναι ακατόρθωτο να απομονώσει ο ερευνητής γλωσσικά φαινόμενα

διαχρονικής μεταβολής ή ηλικιακής ποικιλότητας τα οποία δεν αλλοιώνονται από την επίδραση ανεξέλεγκτων παραμέτρων.

Στην παρούσα μελέτη, υιοθετούμε τη μεθοδολογική προσέγγιση του φαινομένου χρόνου. Στη βάση αυτή, αν και, για τους λόγους παιδαγωγικής σκοπιμότητας που προαναφέραμε, το ενδιαφέρον της έρευνας εστιάζεται στα παιδιά και τους (προ)εφήβους, έχουν περιληφθεί στο δείγμα των πληροφορητών και άτομα μεγαλύτερων ηλικιών. Με τον τρόπο αυτό, είναι δυνατόν να ‘προβλεφθεί’ η μελλοντική γλωσσική συμπεριφορά των σημερινών παιδιών, με τη διττή έννοια ότι αφ’ ενός τα παιδιά μεγαλώνοντας αναμένεται να υιοθετήσουν σταδιακά τα (περισσότερα από τα) γλωσσικά χαρακτηριστικά των σημερινών (προ)εφήβων, νέων, ενηλίκων, κ.λπ., αφ’ ετέρου μερικές από τις γλωσσικές καινοτομίες που εισάγουν οι νεότεροι ηλικιακά (ή κάποια άλλη υπο-ομάδα) ενδέχεται να κυριαρχήσουν σταδιακά σε όλη την ομιλιακή κοινότητα. Με άλλα λόγια, στον σχεδιασμό της έρευνας καταβάλλεται προσπάθεια να διακρίνεται η ευθύγραμμη *διαχρονική* μεταβολή του συνολικού γλωσσικού συστήματος από τη σπειροειδή *ηλικιακή* ποικιλότητα την οποία διατρέχει κάθε μέλος της κοινότητας καθώς περνάει από τη μία ηλικιακή ομάδα στην επόμενη: η πρώτη κατηγορία φαινομένων έχει σαφέστατα *γλωσσικό* και ελάχιστα ή καθόλου *κοινωνικό* χαρακτήρα, ενώ ακριβώς το αντίθετο ισχύει για τη δεύτερη κατηγορία.

1.2. Η συνέντευξη

Όπως προαναφέραμε, η συνέντευξη έχει χαμηλό βαθμό δόμησης, αφού στόχος είναι να μιλήσουν όσο το δυνατόν πιο αβίαστα οι πληροφορητές, που για τους σκοπούς αυτής της μελέτης είναι κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) παιδιά και έφηβοι, και όχι να καταγραφούν οι επιλογές τους κατά την παραγωγή γλωσσικών μορφών συγκεκριμένου αριθμού και κατηγορίας όπως αυτός/αυτές θα καθορίζονταν στο πλαίσιο μιας περισσότερο δομημένης συνέντευξης.

Παρ’ όλα αυτά, η συνέντευξη πρέπει να αρθρώνεται κατά τον ίδιο πάνω-κάτω τρόπο για κάθε πληροφορητή προκειμένου να υπάρχει ενιαία βάση σύγκρισης του υλικού από πληροφορητή σε πληροφορητή. Έτσι, τα ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει ο πληροφορητής καλύπτουν θέματα όπως τα ακόλουθα:

- * Με ποιούς κάνει παρέα (ορισμός *προσωπικού δικτύου σχέσεων*).
- * Συνήθειες δραστηριότητες, ήτοι:
  - παιχνίδια, βιοπορισμός, σχολείο, καβγάδες.
  - φροντίδα ζώων, μηχανημάτων, ανιόντων /κατιόντων συγγενών.
- * Σύνθεση (ευρύτερης) οικογένειας και ρόλοι των μελών.
- * Σχέσεις αγοριών - κοριτσιών.
- * Σχέσεις με μη τσιγγάνους.
- * Διήγηση αξιομνημόνευτων περιστατικών.
- * Τί διαβάζουν / βλέπουν στην τηλεόραση.
- * Ποιες τσιγγάνικες ιστορίες ξέρουν.

* Σχέδια για το μέλλον (π.χ., εργασία, γάμος).

Εάν ένα ερώτημα προκαλεί ζωνχή συζήτηση, ο ερευνητής δεν διακόπτει τους ομιλητές έστω και αν έχουν ξεφύγει από το θέμα, αλλά προχωρεί στο επόμενο ερώτημα μόνο όταν έχει εξαντληθεί το προηγούμενο θέμα συζητήσεως.

Πέρα από τον χαμηλό βαθμό δόμησης της συνέντευξης, η καταγραφή κατά το δυνατόν αβίαστης ομιλίας απαιτεί να διαθέτει ο *συνεντευξιαστής* επικοινωνιακή ευχέρεια καθώς και την ικανότητα να αναπτύσσει σχέσεις κατανόησης και συμπάθειας με τον πληροφορητή, προκειμένου να τον ενθαρρύνει να μιλήσει ελεύθερα αντί να τον “παγώνει”. Η ανάγκη να διεξαγάγει την εκάστοτε συνέντευξη το κατάλληλο άτομο είναι ακόμη μεγαλύτερη όταν οι πληροφορητές είναι παιδιά ή (προ)έφηβοι και προέρχονται από κοινότητα που διαβιώνει στο περιθώριο της ευρύτερης κοινωνίας (Labov 1972a,b· Milroy 1987· Ντάλτας 1997). Τα κατάλληλα άτομα στην περίπτωση αυτή ήσαν οι κυρίες Ιωάννα Αθανασοπούλου, ιστορικός, Φωτεινή Κοντού, κοινωνιολόγος, και Πόπη Κουρκούλου, Παιδαγωγός.

Η κ. Κουρκούλου είχε ήδη πριν από την έναρξη της συγκεκριμένης μελέτης χρηματίσει επανειλημμένα εκπαιδύτρια σε σεμινάρια εκπαίδευσης-κατάρτισης των Τσιγγάνων και είχε δημιουργήσει δεσμούς φιλίας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης με αρκετές οικογένειες, ιδιαίτερα δε, λόγω της προσωπικότητας και του νεαρού της ηλικίας της, με εφήβους και παιδιά. Λόγω της προθυμίας με την οποία έχει επανειλημμένα συμπαρασταθεί στους Τσιγγάνους σε διάφορες επαφές τους με εκπαιδευτικές, κοινοτικές και κρατικές υπηρεσίες, απολαμβάνει της εμπιστοσύνης τους. Χάρη σε αυτή την ‘προϋπηρεσία’, ήταν ο άνθρωπος που εξασφάλισε και για τους υπόλοιπους ερευνητές την αποδοχή της τσιγγάνικης κοινότητας. Για ένα διάστημα, η κ. Κουρκούλου μοιράστηκε με την κ. Αθανασοπούλου την ευθύνη του Προπαρασκευαστικού Τμήματος Τσιγγανοπαίδων Κέρκυρας, συχνά σε αντίξοες συνθήκες (εχθρότητα τοπικής κοινωνίας, ακανόνιστη ροή πόρων, προσωρινότητα στέγης, κ.λπ.). Χάρη στο φύλο τους, οι τρεις συνεντευξιάστριες είχαν το ελεύθερο να επισκέπτονται τους τσιγγάνικους καταυλισμούς και να συναντούν τις γυναίκες και τα παιδιά χωρίς να προκαλούν την καχυποψία των ανδρών. Από την πλευρά τους, οι Τσιγγάνοι (αν και όχι όλοι: βλ. κατωτέρω) ανταμείβουν τις τρεις ερευνήτριες για το έμπρακτο ενδιαφέρον τους προς αυτούς συμμετέχοντας πρόθυμα στις συνεντεύξεις και επιτρέποντας τη μαγνητοφώνηση της γλωσσικής τους παραγωγής χωρίς, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, επιφυλάξεις. (Τη μεγάλη σημασία των σχέσεων αμοιβαιότητας με την κοινότητα-στόχο (“Αν μου δώσεις κάτι, θα σου το ανταποδώσω.”) τις οποίες πρέπει να εξασφαλίσει ο ερευνητής έχει τεκμηριώσει η Milroy (όπ.π.: 49) βάσει της θεωρίας των *ανταλλακτικών δικτύων*.)

Ωστόσο, έστω και με φιλικό και επικοινωνιακά επιδέξιο συνεντευξιαστή, η συνέντευξη παραμένει ασυνήθιστη περίπτωση που είναι φυσικό να προκαλεί την εφεκτικότητα του μέσου πληροφορητή, ιδιαίτερα των παιδιών. Για τον περιορισμό της ανασταλτικής επίδρασής της, η συνέντευξη πραγματοποιείται στο οικείο περιβάλλον του πληροφορητή, καταβάλλεται δε προσπάθεια να είναι παρόντες και να συμμετέχουν στη συζήτηση ένας ή δύο φίλοι του, ώστε υπό την επίδραση της παρουσίας τους το ύψος της γλωσσικής του παραγωγής να παραμένει όσο το δυνατόν δηλωτικό οικειότητας. Η θεωρητική αρχή που εφαρμόζεται εδώ είναι αυτή του *ακροαματικού σχεδιασμού* (Bell 1984): επειδή αναμένεται ότι, υπό την επίδραση των ερωτημάτων του συνεντευξιαστή, ο πληροφορητής θα τείνει να σχεδιάζει την απάντησή του έτσι ώστε να αντανakλάται σε αυτήν η μεταξύ τους κοινωνική απόσταση, εισάγεται στην

περίσταση ως αντίβαρο ο παράγων των φίλων, η παρουσία των οποίων αναγκάζει τον πληροφορητή να μην απομακρύνεται υπερβολικά από την επικράτεια της οικειότητας, αλλά και όταν απομακρύνεται να επιστρέφει σύντομα σε αυτήν.

Επί πλέον, το μαγνητόφωνο του συνεντευξιαστή είναι μικρών διαστάσεων για να περιορίζεται κατά το δυνατόν η επίδρασή του στην περίσταση, και το ίδιο ισχύει για το μικρόφωνο, το οποίο μάλιστα είναι συνήθως διακριτικά τοποθετημένο πίσω από ένα ανθοδοχείο ή άλλο πρόσφορο αντικείμενο στην περιφέρεια του κύκλου των συμμετεχόντων. Σύμφωνα δε με τις απαιτήσεις της επιστημονικής δεοντολογίας, οι πληροφορητές έχουν ενημερωθεί ότι η ομιλία τους μαγνητοφωνείται, καθώς και ότι, αν δεν θέλουν να παραμείνει μαγνητοφωνημένο ένα μέρος της συζήτησης, μπορούν να ζητήσουν τη σχετική κασέτα και να την καταστρέψουν. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι επιλέχθηκε η μαγνητοφώνηση και όχι η βιντεοσκόπηση για την απαθανάτιση της συνέντευξης επειδή η πρώτη θεωρήθηκε περισσότερο ‘διακριτική’ μέθοδος από την δεύτερη: σκοπός δεν ήταν να “δώσουν παράσταση” οι πληροφορητές ενώπιον της κάμερας αλλά να παραμείνει η συμπεριφορά τους όσο το δυνατόν ανεπηρέαστη από τη δυναμική της συνέντευξης. Ομολογουμένως, ωστόσο, η βιντεοσκόπηση θα κατέγραφε πολύ πλουσιότερα στοιχεία της περίστασης αφού θα διέσωζε την κινησιακή πλευρά της συμπεριφοράς των πληροφορητών. Για την κατά το δυνατόν ανάκτηση των μη γλωσσικών αυτών πληροφοριών, οι συνεντευξιάστριες παρενέβαλαν στο κείμενο των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων συμπληρωματικές πληροφορίες υπό μορφή σημειώσεων όπου αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο για την πληρέστερη κατανόηση των λεγομένων.

Ακόμη όμως και όταν εξασφαλιστούν όλες οι ανωτέρω ευνοϊκές συνθήκες, η ίδια η περίσταση της συνέντευξης είναι δυνατόν να συνεχίσει να προκαλεί αισθήματα συστολής στον πληροφορητή, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η ποσότητα και το υφικό εύρος του παραγόμενου λόγου. Πράγματι, κατά την προσφυά διατύπωση μιας εφήβου Τσιγγάνας, τα Τσιγγανάκια, τα οποία σημειωτέον ότι έρχονται στις συνεντεύξεις ακόμη και όταν δεν έχουν προσκληθεί, “Έχουν πάρα πολλά να μιλήσουν αλλά ντρέπονται” (Αλέκα). Επί πλέον, οι άρρενες έφηβοι φαίνεται ότι είναι σχετικά διστακτικότεροι πληροφορητές από ό,τι οι συνομήλικές τους Τσιγγάνες. Για τον λόγο αυτό, σε επόμενο στάδιο της έρευνας, θα πρέπει να επιδιωχθεί η περαιτέρω διείσδυση της ερευνητικής ομάδας στην υπό μελέτη κοινότητα με την κατάλληλη εκπαίδευση νεαρών Τσιγγάνων και των δύο φύλων ώστε να αναλάβουν αυτοί τον ρόλο του *συμμετέχοντος παρατηρητή*, δηλαδή του παρατηρητή της κοινότητας ο οποίος είναι ταυτόχρονα και ενεργό μέλος της. Ελπίζεται ότι η χρησιμοποίηση Τσιγγάνων στον ρόλο του συμμετέχοντος παρατηρητή στην πρώτη γραμμή της έρευνας, με τους μη Τσιγγάνους ερευνητές να αναλαμβάνουν περισσότερο επιτελικά καθήκοντα στα μετόπισθεν (ήτοι, τον σχεδιασμό της έρευνας και την αξιολόγηση των πρωτογενών δεδομένων), πρώτον, θα εκμαιοεύσει από τους πληροφορητές ακόμη περισσότερο αβίαστη γλωσσική συμπεριφορά· και δεύτερον, θα διευκολύνει την πρόσβαση στη γλωσσική παραγωγή μελών της κοινότητας που στο παρόν στάδιο διστάζουν να συμμετάσχουν σε συνεντεύξεις ως πληροφορητές (Labov 1972a,b· Ντάλτας 1997).

Ακολουθεί κατάλογος των πληροφορητών, στη γλωσσική παραγωγή των οποίων βασίζεται η παρούσα μελέτη. Για κάθε έναν, δίδεται, εκτός από το όνομα (με το οποίο δηλώνεται και το φύλο), η ηλικία, η μόρφωση και η οικογενειακή κατάσταση. Το επώνυμο δεν αναφέρεται ώστε να εξασφαλίζεται ως ένα βαθμό η ανωνυμία των πληροφορητών.

1. Αλέκα: 15 ετών, 3^η Δημοτικού, κόρη Βλασσίας.
2. Αλίκη: 8 ετών.
3. Αναστάσης: 4 1/2 ετών, αδελφός του Ηλία.
4. Ανδρέας: 63 ετών, αναλφάβητος, με 6 παιδιά, 40 εγγόνια και 5 δισέγγονα
5. Ανδρέας Σ.: 18 ετών, παντρεμένος δύο φορές, αναλφάβητος
6. Βαλάντης: 9 ετών, αναλφάβητος
7. Βαρβάρα: 10 ετών, αναλφάβητη
8. Βλασσία: 42 ετών, αναλφάβητη, σύζυγος, και μητέρα 8 παιδιών
9. Γιώργος: 11 ετών, αναλφάβητος
10. Δήμητρα: 13 ετών, αναλφάβητη, κόρη Κατερίνας, αρραβωνιασμένη
11. Δημήτρης Σ.: 17 ετών, αναλφάβητος, γιος της Κατερίνας
12. Διονύσης: 11 ετών, 2 εβδομάδες σχολείο
13. Ελένη: 10 ετών, αναλφάβητη
14. Ελευθερία: 8 ετών, αναλφάβητη
15. Ηλίας: 6 1/2 ετών, αδελφός του Αναστάση.
16. Κατερίνα: 30 ετών, αναλφάβητη, σύζυγος και μητέρα
17. Κώστας: 13 ετών, 1 μήνα σχολείο
18. Νίκος Π.: 22 ετών, αναλφάβητος, πατέρας 2 παιδιών
19. Νίκος Α.: 19 ετών, 2^α Δημοτικού, διαζευγμένος, γιος Βλασσίας
20. Παναγιώτα: 10 ετών, νηπιαγωγείο, κόρη Βλασσίας
21. Πούλια: 17 ετών, αναλφάβητη.
22. Σπύρος: 13 ετών, 1 μήνα σχολείο
23. Χρήστος: 10 ετών, 2 ημέρες σχολείο
24. Χριστίνα: 9 ετών, αναλφάβητη
25. Χριστίνα Α.: 12 ετών, αναλφάβητη, κόρη Βλασσίας.

Στη συνέχεια της μελέτης αυτής, εκτίθενται τα εξής: στο δεύτερο κεφάλαιο υιοθετείται η εθνογραφική προσέγγιση προκειμένου να σκιαγραφηθεί ο τρόπος ζωής των Τσιγγάνων της υπό εξέταση κοινότητας, κυρίως όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τους ίδιους τους Τσιγγάνους· στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται τα δομικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά των ελληνικών που χρησιμοποιούν οι πληροφορητές· στο τρίτο κεφάλαιο, τα μορφικά στοιχεία των ελληνικών των Τσιγγάνων συσχετίζονται με τις κοινωνικές λειτουργίες που επιτελούν αυτά κατά τις διαπροσωπικές επαφές των πληροφορητών, κυρίως στους κόλπους της συνέντευξης.

Καθ' όλη την έκταση της μελέτης, λαμβάνεται υπ' όψιν ο πρακτικός σκοπός του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος, που είναι, όπως προαναφέραμε, η αναγνώριση της θέσης που κατέχουν οι Έλληνες Τσιγγανόπαιδες στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας με στόχο τη βελτίωση του εκπαιδευτικού αποτελέσματος.

2. Η τσιγγάνικη κοινότητα της Κέρκυρας: μια πρώτη εθνογραφική περιγραφή

Ο πολυπληθέστερος τσιγγάνικος καταυλισμός της Κέρκυρας (200 άτομα, 20 οικογένειες, 78 παιδιά σχολικής ηλικίας) βρίσκεται στην περιοχή Λιβάδι του Ρόπα, βορειοδυτικά της πόλης της Κέρκυρας και 12 περίπου χιλιόμετρα από αυτήν, επί της κύριας οδικής αρτηρίας που οδηγεί από την πόλη προς την Παλαιοκαστρίτσα. Το πλησιέστερο χωριό, το Κοκκίни, απέχει 3 χμ. από τον καταυλισμό αυτόν. Μια μικρότερη τσιγγάνικη κοινότητα (25 άτομα, 4 οικογένειες) βρίσκεται στην είσοδο του χωριού Άγιος Ιωάννης, σε απόσταση 8 χμ. περίπου από την πόλη και επί της αυτής οδού που στη συνέχεια οδηγεί στον καταυλισμό του Λιβαδιού του Ρόπα. Δύο ακόμη καταυλισμοί, 25 περίπου ατόμων ο καθένας, βρίσκονται στο Αλευροπάτι Χλωμού και στη Λευκίμμη, περίπου 30 και 40 χμ. νότια της πόλης, αντίστοιχα. Η εθνογραφική περιγραφή που ακολουθεί αφορά στο σύστημα αξιών των Τσιγγάνων και τις σχέσεις τους με την ευρύτερη κοινότητα, κυρίως όπως αυτό και αυτές αντικατοπτρίζονται στην εικόνα η οποία αναδύεται από τις συνεντεύξεις των παιδιών και των ενήλικων πληροφορητών. Φυσικά, η εικόνα αυτή αναμένεται άλλοτε να πλησιάζει στην πραγματικότητα και άλλοτε να αφίσταται αυτής.

2.1. Κριτήρια ενδοκοινοτικής διαφοροποίησης: κοινωνικό κύρος

Οι Τσιγγάνοι του Αγίου Ιωάννη θεωρούν ότι απολαμβάνουν υψηλότερου *κοινωνικού κύρους* σε σύγκριση με τα μέλη των άλλων καταυλισμών, εφ' όσον ζουν όλοι σε ιδιότητα σπίτια με φως, ύδρευση, αποχέτευση, και τις υπόλοιπες σύγχρονες ανέσεις. Ωστόσο, όπως θα δούμε αργότερα, όλες οι τσιγγάνικες κοινότητες αντιμετωπίζουν συνήθως τη δυσπιστία των Ελλήνων συντοπιτών τους και ιδιαίτερα των κατοίκων και των υπηρεσιών των πλησιέστερων χωριών. Επί πλέον, μέσα σε κάθε καταυλισμό παρατηρείται περαιτέρω διαφοροποίηση ως προς την κοινωνική μοίρα: υπάρχουν οικογένειες που έχουν αγοράσει δικό τους οικόπεδο και έχουν χτίσει σπίτι· επίσης, το είδος του φορτηγού αυτοκινήτου που διαθέτει αυτού του είδους η σχετικά εύπορη οικογένεια (μέγεθος, ηλικία, κ.ά.) συντελεί στην κοινωνική διαφοροποίηση, και το ίδιο ισχύει για τα υπόλοιπα καταναλωτικά αγαθά (τηλεόραση, έπιπλα, συσκευές κουζίνας, κ.ά.). Άλλες όμως οικογένειες είναι εγκατεστημένες σε τόπο που δεν τους ανήκει και ζουν χωρίς τις στοιχειώδεις ανέσεις (φως, νερό, αποχέτευση) σε τσαντίρια ή παραπήγματα από λαμαρίνες ή φύλλα πλαστικού:

(1)

Κουρκούλου: Νά σας ρωτήσω, ζείτε σε σπίτι, σε παράγκα;

Νικολέτα: Δεν κοιτάς σ' αυτά τα χάλια που ζούμε; Έτσι στα νερά, στις λάσπες...

(2)

Κουρκούλου: Θα ήθελες να είχες ζήσει διαφορετικά;

Ανδρέας Σ.: Ναι.

Κουρκούλου: Δηλαδή, πώς;

Ανδρέας Σ.: Να μη ζούμε μέσα στη λάσπη. Θα 'θελα να 'χα ένα σπίτι μακριά από αυτούς εδώ.

(3)

Πούλια: Έχουμε ποντίκια εδώ πέρα.

(4)

Ανδρέας: ...Πάνε να μας φάνε τα ποντίκια εδώ μέσα. Τα ποντίκια είναι όπως τα σκυλιά. Δεν κοιμάμαι, ερχόνται και με τραβάνε από τα μαλλιά, τα ποντίκια, αληθινά! Μα το θεό! Δεν μπορούμε.

Αν και όλοι οι Τσιγγάνοι της Κέρκυρας είναι μόνιμα εγκατεστημένοι στο νησί και απουσιάζουν μόνο όσο απαιτούν οι εμπορικές τους δραστηριότητες, αυτοί που δεν έχουν δικό τους οικόπεδο ή και σπίτι είναι δυνατόν να αναγκάζονται κατά καιρούς να μετεγκαθίστανται σε άλλο χώρο της ίδιας συνήθως περιοχής. Οι ευπορότεροι Τσιγγάνοι είναι κυρίως οι έμποροι παλιοσίδερων, και κατά δεύτερο λόγο αυτοί που ασχολούνται με τη μεταφορά και το εμπόριο τροφίμων. Η διαφορά ανάμεσα στους εύπορους και τους φτωχούς Τσιγγάνους είναι πολύ εντονότερη από ό,τι ισχύει για άλλα τμήματα του πληθυσμού της Ελλάδας.

Η ηγεσία των Τσιγγάνων δεν είναι προϊόν δημοκρατικών διαδικασιών. Ο πιο πετυχημένος και εύπορος Τσιγγάνος του καταυλισμού αναγνωρίζεται ως ο “Υπεύθυνος”, και αυτός μεσολαβεί όπου χρειάζεται στις επαφές των Τσιγγάνων με τις τοπικές και τις κρατικές αρχές. Δεν αποκλείεται μάλιστα ο “υπεύθυνος” να είναι περισσότερο επιλογή των τοπικών αρχών και της αστυνομίας και λιγότερο των ίδιων των Τσιγγάνων, όπως τουλάχιστον διατείνονται μερικοί από αυτούς. Βεβαίως, όσοι Τσιγγάνοι “έχουν χαρτιά” ψηφίζουν στις βουλευτικές και τις δημοτικές εκλογές, χωρίς αυτό όμως να συμβάλλει στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους:

(5)

Κατερίνα: Δεν έχουμε τουαλίτες, να μπαίνουν μέσα τα παιδιά να κατουράνε, συγγνώμη, να πάνε να κάνουνε...Είμαστε όξω. Υπάρχει πιθανότητα το φως να το έχουμε. Και μας το κόψανε. Όταν είναι για τον ψήφο, μας θέλουνε; Κατάλαβες τί γίνεται τώρα; (...) Εδώ δεν είναι καλοί άνθρωποι, εδώ στην Κέρκυρα, ας πούμε, ο Δήμαρχος, μας στέλνουνε τα ψήφα και πρόεδρος τα ίδια.

(6)

Παναγιώτα: Έχουμε παράπονο από σας, που δεν κάνετε το σχολείο. Λέτε, λέτε αλλά δεν το κάνετε (...) ξέρουμε ότι οι άλλοι λένε ψέματα για να τους ψηφίσουμε.

Κοντού: Κι εσύ τί θέλεις να πεις σ' αυτούς τους ανθρώπους που νιώθεις ότι σου λένε ψέματα; (...)

Χριστίνα: Ήθελα να μας κάνει το σχολείο γιατί είπαν ο Πρόεδρος να μας κάνει το σχολείο και αυτοί κοροϊδεύουν εμάς.

Παναγιώτα: Να σου πω. Λένε ότι θα το φτιάξουν εκείνη την ημέρα και δεν το φτιάχνουν. Είπαν ότι θα φέρουν χαλίκια και δεν τα φέρανε. Είπαν θα κάνουν εκείνο και δεν το κάνουν. Εμάς μας πάει στο μυαλό μας, μας λένε ψέματα για να να ψηφίσουμε.

(7)

Αλέκα: Τώρα που θα 'ρθουν οι εκλογές θα μας φωνάζουν να τους ψηφίσουμε.

Οι Τσιγγάνοι ανήκουν σε διάφορες ειδικότερες φυλές. Φαίνεται δε ότι, όπως θα δούμε στο 2.4. κατωτέρω, έχουν κατά το μάλλον ή ήττον συνείδηση της ιδιαίτερής του φυλής ο καθένας, καθώς και των γλωσσικών και λοιπών πολιτιστικών διαφορών της από τις άλλες, τις οποίες μάλιστα συχνά κρίνουν από αξιολογική σκοπιά, ήτοι ως 'ανώτερες' ή 'κατώτερες' από τη δική τους.

2.2. Φιλονομία και παραβατικότητα στον ενδοκοινοτικό και τον διακοινοτικό άξονα

Ένα άλλο κριτήριο διαφοροποίησης είναι η *φιλονομία* ή αντίθετα η παραβατικότητα στις διαπροσωπικές σχέσεις. Υπάρχουν Τσιγγάνοι και Τσιγγάνες που "κλέβουν":

(8)

Δήμητρα: Όλοι κλέβουνε, όλοι κλέβουνε.

(9)

Κατερίνα: Έχουν δίκιο εδώ στην Κέρκυρα. Έχουν καταστρέψει κόσμο.

Κουρκούλου: Έχουν καταστρέψει οι Τσιγγάνοι;

Κατερίνα: Οι Τσιγγάνοι...Κλέβουν, κάνουν.

όχι μόνο από Έλληνες αλλά ακόμη και από άλλους Τσιγγάνους και μάλιστα συγγενείς:

(10)

Αλέκα: Για ένα κατοστάρικο εδώ πέρα υπάρχουν άνθρωποι που κλέβουνε. Δεν είναι μόνο ότι κλέβουνε μόνο τους άλλους, κλέβουνε και δικά τους, συγγενείς τους εδώ κάτω, τους Γύφτους. Οι Γύφτοι κλέβουνε τους Γύφτους.

άλλοι/ες που πιστεύουν ότι η κλοπή είναι απαράδεκτη:

(11)

Αλέκα: Δεν πρέπει να κλέβουνε.

άλλοι από τους εντός των τειχών που αλληλοκαταγγέλλονται ότι κλέβουν και αυτοί:

(12)

Διονύσης: Το κάνεις και συ όμως!

και άλλοι που ομνύουν:

(13)

Παναγιώτα: Εγώ δεν κλέβω! Όχι και να κλέψω εγώ!...Άμα κλέψω, τί θα καταλάβω;

(14)

Χριστίνα Α.: Εγώ δεν έχω κλέψει ποτέ μου!

(15)

Αλέκα: Οι άντρες δεν είναι όλοι κλέφτες!

ενώ δεν λείπουν και οι θυμόσοφοι που συλλαμβάνουν διαισθητικά την αντίφαση ανάμεσα στο *εμφανές κύρος* (Ντάλτας 1997:354-55) που έχει η νομοταγής συμπεριφορά και το *αφανές κύρος* του καλού κλέφτη:

(16)

Διονύσης: Εγώ κλέβω, όλοι κλέβουνε, κανείς όμως δεν κλέβει!

Ας σημειωθεί ότι οι ίδιοι οι πληροφορητές δεν συνδέουν οπωσδήποτε την κλοπή με την ανάγκη προσπορισμού των προς το ζην:

(17)

Αλέκα: Γιατί να τα κλέβουνε, δεν μπορούν να δουλέψουνε για να βγάλουνε αυτά τα λεφτά και να πάνε να τα ψωνίσουνε; Εύκολο είναι να τα κλέβεις.

(18)

Κοντού: Τί δουλειά θα ήθελες να κάνεις;

Αλέκα: Εισαγγελέας.

Κοντού: Γιατί;

Αλέκα: Για να δικάσω τους κλέφτες.

Δεδομένων όμως των σημαντικών διαφορών στις συνθήκες ζωής των εύπορων και των ενδεών Τσιγγάνων, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι οι σχετικά εύπορες Αλέκα, Παναγιώτα και Χριστίνα, προτιμούν να μη κατανοούν μερικές τουλάχιστον από τις αιτίες που ωθούν τους ενδεέστερους ομοφύλους τους στην κλοπή. Με ανάλογη ιερή αγανάκτηση αντιμετωπίζουν και μερικοί Έλληνες τους επαίτες, Τσιγγάνους ή μη, τους οποίους προτρέπουν “να πάνε να δουλέψουν” χωρίς να τους διευκρινίζουν πού να αναζητήσουν αυτές τις κενές θέσεις απασχόλησης που τους περιμένουν.

Συναφής με την κλοπή είναι και η *επαιτεία* (διακονία, ζητιανιά). Συχνά μάλιστα η άσκηση και των δύο αυτών δραστηριοτήτων επιβάλλεται στις γυναίκες από τους άνδρες τους, όχι σπάνια δια της βίας. Τα παιδιά, μή έχοντας άλλη απασχόληση (τα περισσότερα δεν πηγαίνουν σχολείο: βλ. κατωτέρω), ακολουθούν τις μητέρες τους στις εξόδους τους και ακολουθούν το παράδειγμά τους μαθαίνοντας να ζητιανεύουν και να κλέβουν:

(19)

Αλέκα: Και ξέρεις, οι Τσιγγάνοι έχουν ένα συνήθειο, ξέρεις, που βαράνε τις γυναίκες. Βαράνε τις γυναίκες.

Κουρκούλου: Γιατί;

Αλέκα: Δεν ξέρω.

Πούλια: Να πάνε στο χωριό, να ζητιανεύουν λεφτά...και τέτοια. Αν πάει να ζητιανεύει λεφτά, να φάνε.

Αλέκα: Κι εγώ έχω ξαδέρφες που ζητιανεύουνε κι άμα πας, όλες λείπουνε, πάνε στην πόλη και ζητιανεύουνε. Πολλές φορές κι εδώ πολλές γυναίκες πράγματι που κλέβουνε. Φταίνει πάρα πολύ. Και γι' αυτό...

Πούλια: Κλέβουνε, πάνε στα σπίτια, σπάνε σπίτια...

Αλέκα: Και γι' αυτό την πληρώνουν τα πιτσιρίκια.

Πούλια: Βλέπουν τα μικρά, τα κάνουν κι αυτά.

Αλέκα: Λέει, η μάνα μου κλέβει, γιατί να μην κλέβω και εγώ; Εύκολο είναι, πάει κι ο άλλος, κλέβει και το πιτσιρίκι. Εύκολα τα βρίσκουνε.

Βέβαια, όπως προαναφέραμε, η κλοπή και η ζητιανιά βρίσκονται σε σχέση κότας και αβγού με τον κοινωνικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων, και ιδιαίτερα με την εξ αυτού έλλειψη ευκαιριών εργασίας στην ευρύτερη κοινότητα:

(20)

Κουρκούλου: Δηλαδή όταν θα παντρευτείς, θα κάθεται να κάνεις το σπίτι, δεν θα βγεις έξω να δουλέψεις.

Αλέκα: Ε! Πού να δουλεύουμε μ' αυτόν τον κόσμο, που όταν βλέπουν τους Τσιγγάνους εξαφανίζονται!

(21)

Κουρκούλου: Η γυναίκα σου δουλεύει;

Νίκος Π.: Πού να δουλέψει; Ζητιανεύει για το ψωμί το γάλα. Γι' αυτό σου λέω δεν υπάρχει μεροκάματο. Περιμένουμε γι' αυτό το πράγμα μόνο. Το γάλα, το ψωμί.

Για τούτο και η Βλασσία, η μητέρα των προαναφερόμενων τριών κοριτσιών, Αλέκας, Χριστίνας και Παναγιώτας, έχει εμπνεύσει μεν στις κόρες της την απέχθειά τους για την κλοπή και την επαιτεία αλλά, έχοντας παλαιότερα αντιμετωπίσει και η ίδια εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες (“Σκέφτομαι πού κοιμόμουν... Πού ήμουν... ξυπόλητη... Διακονούσαμε (...) Δούλεψα στις οικοδομές (...) αρρώστησε ο άντρας μου, αρρώστησε με την καρδιά του (...) κι αυτό το σπίτι το 'χω χτίσει... Άμα δεις τα πόδια μου είναι καμένα. Μόνη μου και το χτίσαμε (...) Φαντάσου να 'χω οχτώ παιδιά μικρά, δουλειά να μην έχει, να 'ναι άρρωστος ο άντρας σου, και να σου κάνουν και νούμερα: με τιμωρήσανε, μ' έχουν τιμωρήσει γι' αυτό το σπίτι (...) Κουβαλούσαμε νερό απ' το Τεμπλόνι, τότες που ήτανε μια βρύση. Με παγούρια, με βαρέλια...”), δείχνει περισσότερη κατανόηση, τουλάχιστον προς τις Τσιγγάνες που αναγκάζονται να επαιτούν:

(22)

Κουρκούλου: Έχουν δηλαδή την ανάγκη και ζητιανεύουν; Ή το κάνουν από...

Βλασσία: Έχουν την ανάγκη. Έχουνε ανάγκη. Και αυτό το θέμα θέλω να σου πω. Έχουνε ανάγκη. Έχουνε, γιατί είδες που σου είπα προηγουμένως, δεν έχουνε κάποια ασφάλεια για τα παιδιά... γιατί... δεν ξέρω τώρα τί να πω... Οι περισσότεροι, πολύτεκνοι. Ξέρεις τί πα να πει πολύτεκνος!

Ακριβώς λόγω του ότι πολλοί Τσιγγάνοι/ες δεν θέλουν να ζητιανεύουν και να κλέβουν, αλλά αναγκάζονται να υιοθετούν αυτές τις μεθόδους προσπορισμού των προς το ζην επειδή σπανίζουν οι εναλλακτικές δυνατότητες, κατορθώνουν ταυτόχρονα να παραμένουν γενναιόδωροι, έντιμοι και ευαίσθητοι στις ανάγκες των άλλων. Η

τεκμηρίωση αυτού του ισχυρισμού δεν μπορεί παρά να έχει ανεκδοτολογικό χαρακτήρα στο παρόν στάδιο της έρευνας. Ας μου επιτραπεί να αναφέρω τρία περιστατικά.

Πρόσφατα, πλησιάζει η αδελφή μου, κ. Καίτη Μπαλάσκα, ένα πάγκο με πορτοκάλια στη λαϊκή αγορά της γειτονιάς της (Νέα Κηφισιά). Μπροστά της, μια Τσιγγανοπούλα δέκα περίπου ετών ζητάει ένα πορτοκάλι από τον οπωροπώλη, ο οποίος ανταποκρίνεται πρόθυμα. Το Τσιγγανάκι αρχίζει να τρώει, και η αδελφή μου τη ρωτάει αν είναι νόστιμο το πορτοκάλι. Το κοριτσάκι χωρίζει το υπόλοιπο πορτοκάλι στα δύο και προσφέρει στην αδελφή μου το απείραχτο μισό λέγοντάς της καθησυχαστικά, “Μή σιχαίνεσαι!”.

Το δεύτερο περιστατικό αφορά μια άλλη Τσιγγανοπούλα της ίδιας περίπου ηλικίας, η οποία επισκεπτόταν κάθε Σάββατο για ένα διάστημα το κατάστημα γραφικών ειδών που διατηρούσε η ανιψιά μου, κ. Μιράντα Μπαλάσκα, στην Κηφισιά, και περιεργαζόταν με έντονο ενδιαφέρον τα διάφορα είδη ζωγραφικής ρωτώντας τις τιμές. Η ανιψιά μου της ανέφερε τιμές πολύ κάτω του κόστους, και πάλι όμως οι μικρές εισπράξεις του παιδιού (προφανώς από την επαιτεία) δεν επαρκούσαν για να αγοράσει όλα όσα της είχαν κινήσει το ενδιαφέρον. Τελικά, τα δύο μέρη κατέληξαν σε συμφωνία: η μικρή θα έπαιρνε τα πράγματα που χρειαζόταν για να αρχίσει να ζωγραφίζει σε σωστή βάση, θα πλήρωνε ό,τι μπορούσε εκείνο το Σάββατο και μία εβδομάδα αργότερα θα έφερνε και τα υπόλοιπα χρήματα. Πράγματι, το επόμενο Σάββατο, το κοριτσάκι τήρησε την υπόσχεσή του, και μάλιστα έφερε και μερικές από τις ζωγραφιές της για να τις δείξει στη νέα της φίλη.

Το τρίτο επεισόδιο μου το διηγήθηκε η κ. Κουρκούλου. Με την έναρξη του προγράμματος, επισκέφτηκε τον καταυλισμό έχοντας μαζί της μια σακούλα κριτσίνια για τα παιδιά που μαζεύτηκαν γύρω της. Εκείνα όμως δεν παίρνανε, παρά τις προτροπές της. Τελικά, της εξήγησαν ότι δεν ήθελαν να βάλουν το χέρι τους μέσα στη σακούλα, “για να μη σιχαίνεται”. Όταν τελικά φάγανε μερικά παιδιά, και στη συνέχεια έφαγε και η κ. Κουρκούλου από την ίδια σακούλα, ξεθάρρεψαν και τα υπόλοιπα παιδιά.

Επί πλέον, η μεγάλη διάδοση της κλοπής και της επαιτείας στους κόλπους μέρους της τσιγγάνικης κοινότητας δεν συνεπάγεται την ύπαρξη χαλαρών ηθών σε άλλους τομείς. Πρώτα-πρώτα, οι Τσιγγάνοι θρησκευονται:

(23)

Βλασσία: Οι Τσιγγάνοι είναι πιστοί. Δεν ξέρω αν έχεις πάει στην Τήνο, στην εκκλησία (...) είναι οι περισσότεροι οι Τσιγγάνοι, ή Γύφτοι, όπως θέλεις, οι περισσότεροι (...) Ναι, και στην Τήνο και στον Αη Γεράσιμο, δηλαδή ποια εκκλησία, όλες οι εκκλησίες εδώ, όλες οι εκκλησίες είναι, πώς να πω, πιστεύουνε. Πιστεύουνε, και στον Άγιο Σπυρίδωνα, πιστεύουνε, αλλά κοίταξε, είναι ο Άγιος Γεράσιμος, η Μεγαλόχαρη, η Χρυσοβαλάντω, είναι κάποια εκκλησία πάλε στη Ρόδο, η Αγία Τσαμπίκα. Και αυτά, δεν ξέρω, τους τραβάει περισσότερο, μ’ αυτά τα ονόματα, δεν ξέρω τώρα τί έχουνε πάθει οι δικοί μας και πιστεύουν τόσο πολύ εκεί. Τόσο πολύ.

Κουρκούλου: Πηγαίνουν;

Βλασσία: Πηγαίνουν.

Αλέκα: Μπορεί να μην πηγαίνουν κάθε Κυριακή...

Βλασσία: Όχι, όταν γιορτάζουνε.

Δεύτερον, στα ερωτικά θέματα οι νεαροί Τσιγγάνοι συμπεριφέρονται με συστολή, οι δε γονείς με αυστηρότητα:

(24)

Αλέκα: Ξέρεις, στην τηλεόραση όταν δείχνουνε φιλιά και τέτοια, από μας...οι Τσιγγάνοι κρυβόμαστε. Δεν θέλουμε να δούμε αυτά τα πράγματα. Δεν μας αφήνουνε οι γονείς μας. Σου φαίνεται παράξενο. Οι κοπέλες απ' την άλλη πλευρά, οι άλλες, ξέρεις, οι Ελληνίδες, τις κοιτάνε. Εμείς μόλις βλέπουμε κάτι φεύγουμε ή κρυβόμαστε, κρύβουμε τα μάτια μας.

(25)

Κοντού: Βλέπετε βίντεο; Τί σας αρέσει;

Παναγιώτα: Κρις, τα νιντζάκια, τα στρουμφάκια. Αυτά. Αλλά όχι κακά. Άμα κάνουν έτσι και βιάζονται, κλείνουμε τα μάτια μας. Φερειπειν, εσύ που είσαι ανύπαντρη δεν κλείνεις τα μάτια σου;

Κοντού: Όταν βλέπω τέτοια πράγματα; Ναι. Μόνο οι ανύπαντροι και οι αρραβωνιασμένοι;

Παναγιώτα: Ναι, τα σκεπάζουμε.

(26)

Βλασσία: ...άμα παρασυρθεί μια κοπέλα δικιά μου, εγώ θα κρεμαστώ.

(27)

Κοντού: Με τί άλλο δεν συμφωνείς; Τί άλλο σ' ενοχλεί;

Αλέκα: Που δεν αφήνουν τη νύφη να πάει μόνη της με τον αρραβωνιαστικό.

Κοντού: Πότε δεν την αφήνουν;

Αλέκα: Όταν θέλει το παιδί να πάει μια βόλτα με τη νύφη και δεν την αφήνουν μόνη. Παίρνουνε κάποιο κοριτσάκι ή αγοράκι της οικογενείας και πάνε μια βόλτα.

Κοντού: Μόνοι τους δεν πάνε;

Αλέκα: Όχι.

(28)

Χριστίνα: Άμα είναι κοντό, μίνι, δεν το φοράω.

Κουρκούλου: Γιατί δεν το φοράς το μίνι;

Χριστίνα: Γιατί, να μη φαίνονται τα γόνατά μου.

Κουρκούλου: Κι αν φανούν τα γόνατά σου, τί έγινε;

Χριστίνα: Ξέρεις τί θα πούνε; “Κοίτα εκεί τί φοράνε!”

Η άλλη πλευρά της συστολής / αυστηρότητας στις σχέσεις με το άλλο φύλο είναι το ότι οι Τσιγγάνοι παντρεύονται μικροί, συχνά γύρω στην ηλικία των 14 έως 17 ετών τα κορίτσια, και λίγο μεγαλύτερα τα αγόρια (ιδεωδώς γύρω στα 19, ή όταν τελειώσουν το στρατιωτικό). Το κορίτσι μάλιστα πρέπει “να έχει παρθένα” (να έχει άθικτο παρθενικό υμένα) όταν παντρεύεται:

(29)

Αλέκα: Παλιά για να παντρευτεί μια κοπέλα πρέπει να 'χει κάποιο πράμα, πώς το λένε...

Πούλια: Παρθένα.

Αλέκα: Ακόμα το 'χουν οι Τσιγγάνοι αυτό. Εσείς δεν ξέρω αν το 'χετε ακόμα.

Πούλια: Εμείς έχουμε την παρθενιά.

Αλέκα: Εσείς δεν πιστεύω να το 'χετε, έτσι;

Παναγιώτα: ...Άμα παντρευτείς ένα Γύφτο πρέπει να 'χεις παρθένα...Εσύ είσαι κοπέλα, δεν μπορείς να κάνεις τέτοια πράγματα.

Το νεαρό της ηλικίας των νεονύμφων λειτουργεί ως όργανο κοινωνικού ελέγχου των νέων. Πράγματι, ο μόνιμος ερωτικός σύντροφος και οι υποχρεώσεις προς τον ταχύτατα αυξανόμενο αριθμό παιδιών δεν αφήνουν πολλή άκαυστη ενέργεια που θα μπορούσε να διοχετευθεί σε πράξεις υπονομευτικές της συνοχής της κοινότητας. Η μαρτυρία επ' αυτού δύο νεαρών Τσιγγάνων των Νέων Λιοσίων, όπως αυτή παρατίθεται από τη Λυδάκη 1997:102, είναι χαρακτηριστική:

“Ξέρεις γιατί παντρεύουν τα παιδιά από δεκατριών χρονών; Όχι μόνο για τα λεφτά. Θέλουν να τους έχουν σίγουρους ότι δε θα ξεφύγουν απ' αυτούς να μπλέξουν με άλλους. Θέλουν να μένουν έτσι.”

Εάν όμως οι γονείς δεν συναινούν στον γάμο, πράγμα που μπορεί να συμβεί για διάφορους λόγους και ιδιαίτερα όταν οι ερωτευμένοι είναι ανήλικοι, τότε οι τελευταίοι ενδέχεται να κλεφτούν:

(30)

Κουρκούλου: Και όταν κλέβονται, τί γίνεται;

Αλέκα: Μερικοί αφήνουν τα κορίτσια στους γαμπρούς και μερικοί τα ξαναπαίρνουνε, δεν τα αφήνουνε.

Παναγιώτα: Φωνάζουνε. Άμα κάνουν απαγωγή φωνάζουνε.

Η απαγωγή μπορεί να προκαλέσει αναστάτωση στις δύο οικογένειες, και για άλλους, προφανείς, λόγους, αλλά και επειδή στην περίπτωση ανηλίκων ο γάμος μπορεί να χρειαστεί να περιμένει:

(31)

Κουρκούλου: Δεν μου λες, ο γάμος πού γίνεται, στην εκκλησία;

Αλέκα: Μερικά ναι, μερικά όχι. Όταν είναι ανήλικες οι κοπέλες, όχι. Γίνεται γάμος κανονικός όταν κλείνουνε κάποια ηλικία, και στεφανώνουνε. Κάνουνε παιδί και...

Μέχρι να τελειώσει η γαμήλια διαδικασία, οι γονείς και των δύο ενδιαφερομένων ανησυχούν για το ίδιο πράγμα αλλά από διαφορετική οπτική: οι μεν γονείς του γαμπρού, μήπως η νύφη τους δεν είναι παρθένα (“δεν έχει την τιμή της”), και οι γονείς της νύφης μήπως τους ρεζιλέψει η κόρη τους και χαλάσει ο γάμος (δεν φαίνεται να έχει κανείς ανάλογες απαιτήσεις από τα αγόρια):

(32)

Κουρκούλου: ...Δηλαδή, τί περιμένετε εσείς από τα παιδιά σας;

Κατερίνα: Τίποτα. Νά 'ναι καλά παιδιά. Τώρα στο στεφάνι, τα κορίτσια μιλάμε τώρα, τώρα να κάνω τα στέφανα της κόρης μου, να είναι τίμια ας πούμε, να μην προσβληθεί ούτε η μάνα ούτε ο πατέρας. Κατάλαβες τί γίνεται;

Κουρκούλου: Αυτό, η προσβολή του πατέρα και της μάνας, πού τα βρίσκετε;

Κατερίνα: Πού το βρίσκουμε; Ας πούμε, αν έχει πάει με άλλον η κόρη μου, με άλλον, όχι μ' αυτόν που είναι αρραβωνιαστικός της, καμιά στιγμή, και δεν έχει την τιμή της. Κατάλαβες; Τώρα, αν αυτή παντρευτεί και δεν την βρίσκουν τίμια, θα πικαριστούμε κι εγώ κι ο πατέρας. Ξέρω 'γω, θα λένε, ας πούμε, θα λένε, ο πεθερός της, η πεθερά της, ότι ήξερε η μάνα κι ο πατέρας και θα χαλάσει ο γάμος, ας πούμε. Θα πούνε ότι δεν ήτανε τίμια και μας τη δώσανε και δεν μας το είπανε. Αυτό το έχουμε σε κακό. Ναι, πολύ κακό. Εμείς έτσι το 'χουμε.

Το ότι φτάνουν να “κλέβονται” οι ερωτευμένοι δηλώνει ακριβώς τη μεγάλη σημασία που έχει για αυτούς η γνώμη των γονέων σχετικά με το αν προβλέπεται επιτυχής ένας γάμος: αν δεν ήταν απαραίτητο να συναινέσουν οι γονείς, οι ερωτευμένοι δεν θα “κλέβονταν” αλλά απλώς θα είχαν προγαμιαίες σχέσεις ή θα παντρεύονταν χωρίς να ρωτήσουν κανέναν. Με άλλα λόγια, η έννοια της απαγωγής

μπορεί να κρυσταλλωθεί και να κατανοηθεί μόνο σε ένα πολιτιστικό πλαίσιο όπου οι γονείς (αλλά και άλλοι πρεσβύτεροι συγγενείς: βλ. κατωτέρω) έχουν εξουσία επί των αποφάσεων των νεοτέρων. Η στάση της Δήμητρας, της νεαρής θυγατέρας της Κατερίνας, που στην ηλικία των 13 ετών σχεδιάζει να παντρευτεί έναν 26ετή Τσιγγάνο, δείχνει καθαρά τη σχέση μεταξύ της γονικής εξουσίας και της απόφασης των νέων να τραβήξουν τον δικό τους δρόμο:

(33)

Κατερίνα: Από 'κει και μετά, τον ερωτεύτηκε η κόρη μου, κατάλαβες; Και μου λέει, “Τον αγαπώ, μάνα. Αν δεν τον δώσεις εσύ, εγώ σ’ ειδοποιάω (‘ειδοποιώ’ Π.Ντ.) να πεις για τον πατέρα μου ότι τον αγαπάω και θέλω να έρθει να με ζητήσει. Αν εσύ δεν πεις για τον πατέρα μου και δεν δεχτεί ο πατέρας μου, εγώ θα τότε κλέψω και θα φύγω, εγώ όμως σ’ ειδοποιάω”, λέει τώρα η κόρη μου για μένα.

Η σχετική συνοχή που, όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, χαρακτηρίζει την τσιγγάνικη οικογένεια διατηρεί την παραβατικότητα μέσα σε λίγο-πολύ ανεκτά όρια παρά τις συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού στις οποίες διαβιώνουν τα μέλη:

(34)

Αλέκα: Έχεις δει Τσιγγάνο να σκοτώνει Έλληνα; Έχω ακούσει ότι οι Αλβανοί σκοτώνουν. Σκοτώνουνε και βιάζουνε Ελληνίδες. Και κάνουνε παρέα τους Αλβανούς πάλι. Εγώ δεν έχω ακούσει ότι κάποιος Γύφτος πήγε και βίασε κάποιον ή κάποιαν. Ή σκότωσε κάποιος Γύφτος.

Οι κοινωνικοί κίνδυνοι, βέβαια, ελλοχεύουν σε μια κοινότητα που αναγκάζεται να βολεύεται όπως-όπως στις παρυφές της ευρύτερης κοινωνίας, και οι νεαροί άρρενες Τσιγγάνοι είναι εύκολο να παρασυρθούν σε κλοπές, σε δοσοληψίες με ναρκωτικά ή σε καβγάδες. Ωστόσο, η Τσιγγάνα μητέρα συνειδητοποιεί τον κίνδυνο και το μόνο που ζητάει από τα αγόρια της είναι να είναι “καλά παιδιά”, σεβαστικά, και να αποφεύγουν τα μπλεξίματα:

(35)

Κουρκούλου: Άλλα πράγματα που θα σας ενοχλούσανε να κάνανε τα παιδιά σας;

Κατερίνα: Τα δικά μας τα παιδιά ξέρεις τί είναι; Ξέρεις τί είναι τα δικά μας τα παιδιά; Ας πούμε, είναι μεγάλα παιδιά, να μην κλέβουνε, να μην πίνουνε χασίς όταν θα μεγαλώσουν τα παιδιά μου, να μην πίνουνε χασίς, να μην νοχλάνε τον άλλον. Κατάλαβες; Να μην μαλώνουνε. Να 'ναι καλά παιδιά, προσεκτικά. Όταν θα γλέπουν έναν, να τότε σέβονται. Και όταν ο άλλος, θα 'ναι μεθυσμένος,

ένας θα 'ναι τρελός, και “Α στο διάολο” να τους πούνε, να μη μιλήσουνε.

2.3. Η ιεραρχία κατά το φύλο

Το τρίτο κριτήριο ενδοκοινοτικής διαφοροποίησης είναι αυτό του *φύλου* (ή μάλλον του *γένους*, αφού εδώ μας ενδιαφέρει το κοινωνιογλωσσικό αντίστοιχο του βιολογικού φύλου). Ήδη από την παιδική τους ηλικία, οι Τσιγγάνοι φαίνεται να διαμορφώνουν σαφή εικόνα των διαφορετικών ρόλων που αναθέτει η κοινότητά τους στα άρρενα και τα θήλεα μέλη της: οι άνδρες (πρέπει να) βγαίνουν έξω από το σπίτι για να κερδίζουν τα προς το ζην, και οι γυναίκες (οφείλουν να) μένουν στο σπίτι και (να) ασχολούνται με τα παιδιά και το νοικοκυριό. Για να καταστεί πραγματοποιήσιμη η κοινωνική αυτή επιταγή, και ανάλογα με τα έθιμα της κάθε φυλής, αφ' ενός, οι γονείς του γαμπρού (και όχι της νύφης) δίνουν στο νιόπαντρο ζευγάρι ένα φορτηγό αυτοκίνητο και ένα σπίτι (ή παράγκα), αφ' ετέρου, ο γαμπρός επιβάλλεται να έχει εκτελέσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις ώστε να μπορεί απερίσπαστος να επιδοθεί στον βιοπορισμό ευθύς εξ αρχής. Η προίκα του κοριτσιού είναι άλλης, συμβολικής μάλλον παρά πρακτικής, φύσεως (αν και είναι μετατρέψιμη σε τέτοια): οι συγγενείς και οι φίλοι χρυσώνουν τη μελλοννυμφο με κοσμήματα. Ωστόσο, σε άλλες φυλές, το κορίτσι επιβάλλεται να έχει και αυτό την προίκα του:

(36)

Κοντού: Τί περιμένεις από μια κοπέλα που θα παντρευτείς αργότερα και θα κάνεις οικογένεια, εκτός από το αν την ερωτευθείς ή όχι; Τί θα πρέπει να έχει αυτή η κοπέλα για να την παντρευτείς;

Δημήτρης Σ.: Την προίκα της, που λέμε.

Κοντού: Τί να 'χει προίκα δηλαδή;

Δημήτρης Σ.: Νά 'χει τα λεφτά της, το σπίτι της, αυτά.

Κοντού: Δηλαδή εδώ ισχύει ο θεσμός της προίκας, έτσι; Πρέπει κάτι να έχει για να σου δώσει. Εσύ τί της δίνεις;

Δημήτρης Σ.: Κι εμείς παίρνουμε προίκα. Αυτοκίνητο, κρεβάτια, διάφορα.

Κοντού: Και το αγόρι και το κορίτσι;

Δημήτρης Σ.: Ναι, και το αγόρι και το κορίτσι.

Επί πλέον, όπως έχουμε ήδη πει, ενώ η νύφη είναι από 14 έως 17 ετών (πέρα από αυτή την ηλικία μπορεί να θεωρηθεί ‘γεροντοκόρη’: Λυδάκη 1997:53), ο γαμπρός πρέπει να είναι τουλάχιστον 19 ετών. Ωστόσο, σε περίπτωση κεραυνοβόλου έρωτα, τα νούμερα αυτά μπορεί να είναι μικρότερα) Για τα γαμικά έθιμα που ισχύουν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, και κυρίως για το έθιμο της *εξαγοράς της νύφης*, σύμφωνα με το οποίο ο πατέρας του γαμπρού καταβάλλει στον πατέρα της νύφης ένα σεβαστό χρηματικό ποσό, βλ. Λυδάκη 1997:54-5. Στην Κέρκυρα, μόνο μία πρόσφατη

περίπτωση εξαγοράς νύφης υπέπεσε στην αντίληψη των ερευνητών, και αφορούσε έναν νεαρό ανάπηρο, ο πατέρας του οποίου ‘εισήγαγε’ από άλλη περιοχή της Ελλάδας μια πολύ μικρή κοπέλα για σύζυγο του γιου του.

Στον διάλογο που ακολουθεί, η Παναγιώτα έχει μόλις ρωτήσει την κ. Κουρκούλου γιατί δεν είναι παντρεμένη, και η κ. Κουρκούλου δεν χάνει την ευκαιρία να εκμαιεύσει περαιτέρω αβίαστη ομιλία απαντώντας ότι θα παντρευτεί όταν βρει τον ιδεώδη άνδρα, αυτόν δηλαδή που θα μένει στο σπίτι για να κάνει τις δουλειές και να μεγαλώνει τα παιδιά!

(37)

Κουρκούλου: Για πες αυτό που πιστεύεις!

Παναγιώτα: Να κάτσει αυτή! Να κάτσει η γυναίκα.! Να φύγει ο άντρας και να κάτσει η γυναίκα.!

Κουρκούλου: Ο άντρας να φύγει, πού να πάει;

Παναγιώτα: Να πάει να πουλήσει πατάτες, κρεμμύδια!

Αλέκα: Τί λές, ρε;

Παναγιώτα: Να κάνει μια δουλειά.

Κουρκούλου: Α! Να κάνει δουλειά και η γυναίκα να κάθεται σπίτι;

Παναγιώτα: Να πλύνει τα πιάτα, να κάτσει, να σφουγγαρίζει. Αμείς έτσι κάνουμε. Άμα δουλεύει η μαμά μου κι ο πατέρας μου, εμείς πλύνουμε τα πιάτα, άλλη σφουγγαρίζει, άλλη...

Κουρκούλου: Η μαμά σου κάθεται σπίτι;

Παναγιώτα: Και η μαμά μου φεύγει, αλλά κάπου-κάπου κάθεται σπίτι.

Αλέκα: Περισσότερο σπίτι.

Παναγιώτα: Και άλλη πλύνει τα πιάτα, άλλη σφουγγαρίζει, άλλη τα σκουπίζει, η άλλη, αν εγώ πλύνω τα πιάτα...

Αλέκα: Να πω κι εγώ κάτι; Εφ’ όσον από μικρή δεν πήγαινε σχολείο, ούτε κάτι ν’ ασχοληθεί, να πάει κάπου, να μάθει κάποια τέχνη, έμαθε την τέχνη να είναι, πώς τη λένε, το σπίτι, νοικοκυρά, οικιακά.

Κουρκούλου: Ωραία!

Παναγιώτα: Όχι να κάνει η γυναίκα παιδιά κι ο άντρας να καθίσει!

Όπως ήδη διαφαίνεται όμως στον ανωτέρω διάλογο, ο ιδεώδης διαχωρισμός των ρόλων των δύο φύλων (άνδρας = δουλειά έξω από το σπίτι, γυναίκα = νοικοκυριά και ανατροφή παιδιών) ανατρέπεται εν μέρει όταν πρόκειται για την πραγματικότητα των ενδεέστερων οικογενειών: η ανάγκη του βιοπορισμού βγάζει τις φτωχότερες Τσιγγάνες από τα σπίτια τους και τις στέλνει να αναζητήσουν τα προς το ζην είτε νόμιμα είτε, αφού η ευρύτερη κοινότητα συχνά δεν εμπιστεύεται τους Τσιγγάνους αρκετά για να τους δώσει δουλειά, με την επαιτεία και τις μικροκλοπές. Είδαμε δε στην αρχή του 2.2.

ανωτέρω ότι ενίοτε οι άνδρες μετέρχονται βίαια μέσα για να αναγκάσουν τις γυναίκες να ζητιανέψουν ή να κλέψουν.

(38)

Ανδρέας: Εκείνα τα χρόνια είμαστε κακομοιριές, δεν ήταν καλά. Ήκείνα τα χρόνια φέρναμε τη γυναίκα στα σπίτια και δουλεύανε, οι γυναίκες δουλεύανε και οι άντρες δε δουλεύανε. Τώρα δουλεύουνε οι άντρες.

(39)

Κουρκούλου: Η γυναίκα σου δουλεύει;

Νίκος Π.: Πού να δουλέψει; Ζητιανεύει για το ψωμί το γάλα. Γι' αυτό σου λέω δεν υπάρχει μεροκάματο. Περιμένουμε γι' αυτό το πράγμα μόνο. Το γάλα, το ψωμί.

(40)

Κουρκούλου: Έχουν δηλαδή την ανάγκη και ζητιανεύουν; Ή το κάνουν από...

Βλασσία: Έχουν την ανάγκη. Έχουνε ανάγκη. Και αυτό το θέμα θέλω να σου πω. Έχουνε ανάγκη. Έχουνε, γιατί είδες που σου είπα προηγουμένως, δεν έχουνε κάποια ασφάλεια για τα παιδιά...γιατί...δεν ξέρω τώρα τί να πω...Οι περισσότεροι, πολύτεκνοι. Ξέρεις τί να πει πολύτεκνος!

Με άλλα λόγια, η ένδεια φαίνεται να υπονομεύει την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων των φύλων, αλλοιώνοντας ενίοτε την αξιακή βάση της. Πράγματι, η τσιγγάνικη κοινότητα αναγνωρίζει αξιωματικά στον άνδρα αυξημένο κοινωνικό κύρος προκειμένου να του αναθέσει την ευθύνη συντήρησης της συζύγου του και των παιδιών του. Ο άνδρας αποδέχεται αυτή την ευθύνη, και αυτό ισχύει ακόμη και στην περίπτωση απαγωγής: ο ερωτευμένος νέος απάγει την αγαπημένη του αναλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο απέναντί της ευθύνη που θα μπορούσε και να είχε αποφύγει. Ωστόσο, η έλλειψη επαρκώς επικερδούς εργασίας τον αναγκάζει να συναινεί στην έξοδο της συζύγου από το σπίτι σε αναζήτηση πρόσθετου εισοδήματος. Αλλά δεδομένης της απροθυμίας της ευρύτερης κοινωνίας να δώσει δουλειά σε Τσιγγάνους, οι νόμιμοι τρόποι απασχόλησης της συζύγου (μικροθελήματα, μικρεμπόριο) ενδέχεται να μη επαρκούν για την εξασφάλιση των προς το ζην. Στην περίπτωση αυτή, ο σύζυγος ενδέχεται να ενισχύει το τρωθέν αξιωματικό κύρος του με το 'επιχείρημα' της μεγαλύτερης σωματικής δύναμής του προκειμένου να αναγκάσει τη σύζυγο να ζητιανέψει ή ακόμη και να κλέψει. Με τη σειρά της, η σύζυγος αδυνατεί να ενσαρκώσει ικανοποιητικά τον ρόλο της ως συζύγου και μητέρας, επί πλέον δε, όπως είδαμε στο παράδειγμα στην αρχή του 2.2., εξοικειώνει δια του παραδείγματός της και τα παιδιά της με αντικοινωνικές δραστηριότητες όπως είναι η κλοπή και η επαιτεία. Φυσικά, τα παιδιά μπορεί να αποστέλλονται στους δρόμους για επαιτεία και άλλες συναφείς δραστηριότητες (καθαρισμό των τζαμιών των αυτοκινήτων στα φανάρια των δρόμων, πώληση μικροαντικειμένων στους δρόμους ή στα νυκτερινά κέντρα, κ.ά.) σε

καθημερινή βάση και δεν είναι απαραίτητο απλώς να ακολουθούν τις μητέρες τους οιονεί ερασιτεχνικά: σύμφωνα με την έρευνα που πραγματοποίησαν για λογαριασμό του ιδρύματος Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου ο κοινωνιολόγος της εργασίας κ. Ιορδάνης Ψημένος και ο κοινωνιολόγος-εγκληματολόγος κ. Στράτος Γεωργούλας, το 58% των ‘παιδιών του δρόμου’ είναι Έλληνες Τσιγγάνοι (τα υπόλοιπα είναι πρόσφυγες διαφόρων εθνικοτήτων). Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί, σχετικά με τους εν μέρει διαφορετικούς ρόλους των φύλων, ότι από τα ‘παιδιά του δρόμου’ το 70% είναι αγόρια και το 30% κορίτσια, πράγμα που φαίνεται να σημαίνει ότι, ακόμη και σε συνθήκες ένδειας, η κατανομή των ρόλων στα δύο φύλα έχει ως αποτέλεσμα να βγαίνουν στους δρόμους και να εκτίθενται στους εξ αυτού κινδύνους πολύ λιγότερα κορίτσια από ό,τι αγόρια.

Φαίνεται λοιπόν ότι, στην περίπτωση μερικών φτωχών τσιγγάνικων οικογενειών, το αξιακό σύστημα της κοινότητας το σχετικό με τους ρόλους των δύο φύλων διατηρείται μεν αλλά τετρωμένο και αποπροσανατολισμένο: ο άνδρας συνεχίζει να είναι η κεφαλή της οικογένειας, αλλά μια κεφαλή που δεν κατορθώνει να δικαιώσει τις ελπίδες της κοινότητας ότι θα τιμήσει το κύρος που του παραχωρεί αξιωματικά, αφού όχι μόνο δεν μπορεί να συντηρήσει την οικογένειά του αλλά και τη σπρώχνει, ενίοτε δια της βίας, σε ενέργειες αντίθετες προς το εμφανές αξιακό σύστημα της τσιγγάνικης (αλλά και της ευρύτερης) κοινότητας.

2.4. Η ιεραρχία κατά τη φυλή

Προφανώς, οι Τσιγγάνοι έχουν ήδη από την παιδική τους ηλικία πλήρη επίγνωση του καθεστώτος των πολιτών δευτέρας κατηγορίας στο οποίο τους εντάσσει η ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Δεν έχει παρά να εμφανιστεί ένας Τσιγγάνος σε σχολείο, κατάστημα, χώρο παιδιάς ή οπουδήποτε αλλού για να χτυπήσει συναγερμός. Μάλιστα, η απόκρουση του ‘εισβολέα’ δεν γίνεται διακριτικά, όπως συνήθως συμβαίνει όταν προσπαθούμε να ξεφορτωθούμε κάποιον ανεπιθύμητο χωρίς να τον προσβάλουμε ανοιχτά, αλλά με κατά μέτωπον φραστική, και όχι μόνο, επίθεση:

(41)

Κουρκούλου: Δηλαδή όταν θα παντρευτείς, θα κάθεσαι να κάνεις το σπίτι, δεν θα βγεις έξω να δουλέψεις.

Αλέκα: Ε! Πού να δουλεύουμε μ’ αυτόν τον κόσμο, που όταν βλέπουν τους Τσιγγάνους εξαφανίζονται!

(42)

Κουρκούλου: Όμως για να γίνεις γιατρός πρέπει να πας σχολείο.

Χριστίνα: Ναι, αλλά δεν με παίρνουνε τώρα. Γιατί, λένε, είμαστε Γύφτοι, είμαστε πολύ μεγάλοι.

(43)

Αλέκα: Ξέρεις τί γίνεται στο σχολείο; “Έξω οι Γύφτοι απ’ το σχολείο!”
φωνάζουνε.

(44)

Παναγιώτα: Πήγα εγώ μια φορά στο μαγαζί, εδώ κάτω, παίρνει ένα ξύλο
και με κυνηγήσανε. Κι έλεγα, “Τί φταίω, τί φταίω εγώ!”

(45)

Κοντού: Όταν πας να ψωνίσεις μέσα σ’ ένα σουπερμάρκετ εδώ πέρα, πώς
σου φέρονται;

Σπύρος: Όταν πάω να πάρω κάτι, με προσέχουνε να μην κλέψω.

(46)

Κοντού: Έχεις κανένα φίλο, παιδί, μπαλαμό;

Σπύρος: Ναι.

Κοντού: Πώς τον λένε;

Σπύρος: Μπάμπη.

Κοντού: Οι γονείς του τον αφήνουν να κάνει παρέα με σένα;

Σπύρος: Όχι.

Κοντού: Γιατί; Σου ’χει πει ο Μπάμπης γιατί;

Σπύρος: Μου λέει, “Οι γονείς μου δεν μ’ αφήνουν να κάνω παρέα με
σένα γιατί είσαι Γύφτος!”

(47)

Κουρκούλου: Θα θέλατε να είχατε ζήσει διαφορετικά από ό,τι έχετε
ζήσει;

Ανδρέας: Ε, βέβαια, όπως ζει και ο άλλος κόσμος, να μην είμαστε Γύφτοι
να μη μας λογαριάζει κανένας (...) είμαστε σαν τα γουρούνια.

Βέβαια, δεν είναι όλοι οι μη Τσιγγάνοι εχθρικά διακείμενοι προς την τσιγγάνικη
κοινότητα. Υπάρχουν δεσμοί φιλίας και ανθρωπιάς ανάμεσα σε μέλη των δύο
κοινοτήτων, αν και προς το παρόν δεν διαθέτουν οι δεσμοί αυτοί την κρίσιμη εκείνη
μάζα που θα μετέβαλλε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης του μέσου Τσιγγάνου και την εξ
αυτών αρνητική εικόνα που κατ’ ανάγκην προβάλλει προς τα έξω:

(48)

Κουρκούλου: Φως, νερό, είχατε από την αρχή;

Βλασσία: Τίποτα!

Κουρκούλου: Τίποτα! Και πώς κουβαλούσατε νερό εδώ;

Βλασσία: Κουβαλούσαμε νερό από το Τεμπλόνι, τότες που ήτανε μια βρύση. Με παγούρια, με βαρέλια, και της τύχης μας ήτανε, ένας κάποιος εδώ, που τον λέγανε Παντή, και κανόνισε ο άνθρωπος και μας έφερε διωτικό, δικό του νερό.

(49)

Κουρκούλου: Στις υπηρεσίες πώς σας φέρονται; Όταν πάτε στην Πρόνοια σας φέρονται όπως φέρονται σ' όλους ή έχετε πρόβλημα εκεί;

Κατερίνα: Εγώ με φέρονται όλοι εντάξει καλές κοπέλες μέσα στην πρόνοια. Η Άντα καλά...

(50)

Κοντού: Τί σκέφτεσαι για τους μπαλαμί; Τους αγαπάς;

Βαρβάρα: Τους αγαπάω. Είναι πολύ καλοί. Μας αγαπάνε, μας δίνουνε λεφτά, μας παίρνουνε ρούχα. Είναι καλοί.

Κοντού: Εσύ Αλίκη μου τί πιστεύεις;

Αλίκη: Μας φέρνουνε ρούχα, παπούτσια, παιχνίδια, κούκλες.

Παρά το γεγονός ότι οι Τσιγγάνοι βιώνουν καθημερινά το περιθώριο στο οποίο τους έχει καταδικάσει η ευρύτερη ελληνική κοινωνία, δεν διστάζουν να διατυπώνουν θετική κρίση για (ορισμένους τουλάχιστον) εκπροσώπους της, για το βιοτικό επίπεδο και για τους θεσμούς της, καθώς και την επιθυμία τους, αλλά και το δικαίωμά τους, να αποτελέσουν και αυτοί ισότιμα μέλη:

(51)

Κοντού: Θα σ' άρεσε να πας σχολείο;

Κώστας: Αμή!

(52)

Κοντού: Οι Ελληνίδες δηλαδή είναι πιο όμορφες από τις δικές σας;

Κώστας: Ναι, αμή!

(53)

Κώστας: Οι δικές μας βρίζουν, οι δικές σας άμα τσακωνόμαστε δεν μας βρίζουν.

Κοντού: Δεν λέμε τίποτα εμείς; Είμαστε όλοι καλοί;

Κώστας: Ναι, ναι, όλοι καλοί.

Κοντού: Δεν έχουμε τίποτα κακό πάνω μας;

Κώστας: Ναι, ναι.

(54)

Κοντού: Καταλαβαίνεις αυτά που βλέπεις στην τηλεόραση;

Χριστίνα Α.: Τα καταλαβαίνω όλα. Το κλάμα τους, το γέλιο τους, τα καταλαβαίνω όλα τα ελληνικά, όχι τα ξένα.

(55)

Κοντού: Πώς ονειρεύεσαι τον εαυτό σου, μετά από πέντε χρόνια;

Αλέκα: Να ξέρω περισσότερα γράμματα, να 'χω σπουδάσει.

(56)

Κοντού: Τί δουλειά θα ήθελες να κάνεις;

Αλέκα: Εισαγγελέας.

Κοντού: Γιατί;

Αλέκα: Για να δικάσω τους κλέφτες.

(57)

Κουρκούλου: Εσύ τί θέλεις να γίνεις;

Χριστίνα Α.: Ή δασκάλα ή γιατρός, να διώξω όλες τις αρρώστιες.

(58)

Κουρκούλου: Θα ήθελες να είχες ζήσει διαφορετικά;

Ανδρέας Σ.: Ναι.

Κουρκούλου: Δηλαδή, πώς;

Ανδρέας Σ.: Να μη ζούμε μέσα στη λάσπη. Θα 'θελα να 'χα ένα σπίτι μακριά από αυτούς εδώ.

(59)

Κοντού: Πώς αντιμετωπίζεις το ενδεχόμενο να παντρευτείς έναν Έλληνα;

Αλέκα: Θα το 'θελα.

(60)

Σπύρος: Εγώ θέλω να μάθω γράμματα. Μ' αρέσουν οι δάσκαλοι.

(61)

Κουρκούλου: Τί θεωρείς ότι είναι ντροπή; Γιατί θα ντρεπόσουν;

Δήμητρα: Να 'μαστε έτσι, που δεν ξέρουμε γράμματα, που δεν είμαστε μορφωμένοι.

Κουρκούλου: Τί είναι πιο σημαντικό για μια κοπέλα στην ηλικία σας να κάνει;

Δήμητρα: Από σας δεν κάνουμε παρέα κοπέλες, από σας, μας φωνάζουν “Γύφτοι”.

Αλέκα: Σε ρωτάει τί είναι σημαντικό.

Δήμητρα: Να κάνουμε παρέα με κοπέλες από σας.

Κουρκούλου: Θέλετε;

Δήμητρα: Ναι, θέλουμε, αλλά δεν μπορούμε να κάνουμε παρέα.

Ιδιαίτερα απογοητευτικό φαίνεται να είναι για μερικούς Τσιγγάνους ότι, όπως τουλάχιστον πιστεύουν, ακόμη και οι νεοφερμένοι (και, δίκαια ή άδικα, κατηγορούμενοι για χίλια όσα κακά) ‘Αλβανοί’ (στους οποίους περιλαμβάνονται και οι ελληνικής καταγωγής Αλβανοί πολίτες) θεωρούν εαυτούς και θεωρούνται από τους Έλληνες ‘καλύτεροι’ από τους Τσιγγάνους:

(62)

Ελευθερία: Όταν πηγαίνουμε σχολείο μας λένε ότι είμαστε Γύφτοι. Κοροϊδεύουνε, λένε “Γύφτοι”.

Παναγιώτα: Σήμερα τί κάνανε, έ; Σήμερα έτσι νευριάστηκα, δεν μπορούσα άλλο αλλά δεν μίλησα (...) Κάνει, “Πετάει πετάει ο Γύφτος”. Τί είναι αυτό;

Κοντού: Κάποιο από τα παιδάκια τα άλλα, έ;

Παναγιώτα: Ναι, και εγώ ήθελα να πω “Πετάει πετάει ο Αλβανίτης” και είπα και 'γώ να μη μιλήσω. Λέει, “Πετάει πετάει ο Γύφτος.”

(63)

Αλέκα: ...μερικοί κάνουν παρέα με Αλβανούς. Και δεν είναι ντόπιοι Αλβανοί, είναι από κάποια άλλη χώρα. Εμείς είμαστε ντόπιοι. Έχουμε τα ίδια δικαιώματα που έχουν και οι Έλληνες. Τ' αδέρφια μας πάνε στρατιώτηδες, πληρώνουμε εφορία όπως πληρώνουν κάποιοι άλλοι, ψηφίζουμε όπως ψηφίζουν και οι άλλοι. Δεν υπάρχει κάτι. Επειδή είμαστε μελαχρινοί; Δεν υπάρχει κάτι συγκεκριμένο που δεν μας θέλουνε κοντά τους.

(64)

Αλέκα: Έχεις δει Τσιγγάνο να σκοτώνει Έλληνα; Έχω ακούσει ότι οι Αλβανοί σκοτώνουν. Σκοτώνουνε και βιάζουνε Ελληνίδες. Και κάνουνε παρέα τους Αλβανούς πάλι.

Αλλά και για τους ίδιους τους τσιγγάνους, τόσο τους ενήλικους όσο και τα παιδιά, υπάρχουν στους κόλπους της κοινότητάς τους ‘ανώτερες’ και ‘κατώτερες’ φυλές, όχι βεβαίως από φυλετική άποψη αλλά από πολιτιστική, “στο έθιμο”:

(65)

Κουρκούλου: Να ρωτήσω κάτι, εσείς σαν οικογένεια, πώς βλέπετε τους άλλους Τσιγγάνους, αυτούς που λέμε Φιτζίρια, πώς τους είπαμε, Χαντούρια, Αρναούτια κι όλα αυτά;

Βλασσία: Τα Φιτζίρια λένε εμάς! Κοίταξε, δεν έχουμε ασχοληθεί μ’ αυτούς τους ανθρώπους, έχουνε κι αυτοί ελαττώματα. Ελαττώματα, όπως κάθε φυλή έχει το δικό της έθιμο. Είναι άνθρωποι αυτοί που λέμε τώρα, τα Χαντούρια, είναι η πιο αυστηρή φυλή που υπάρχει! Αυτοί οι άνθρωποι είναι, δεν ξέρω αν το είχατε μάθει αυτόν τον καιρό, που, πώς να σου πω, με τα χασίσια και τα ναρκωτικά. Αυτή είναι η φυλή τα Χαντούρια. Οι Τσιγγάνοι που λέμε είναι αυτοί, αυτός ο κλάδος...δεν ανακατεύονται ποτέ! Γι’ αυτό σου είπα πρέπει να έχουμε ηθικότητα. Είναι η πιο άτιμη φυλή που υπάρχει! Είναι δηλαδή διαρρήκτες, κλέφτες, όλα τα αυτά τα έχουνε...

Κουρκούλου: Εσείς τί νομίζετε, είναι η φυλή τους ή είναι ο τρόπος της ζωής τους;

Βλασσία: Είναι η φυλή τους. Είναι και ο τρόπος ζωής τους, είναι και η φυλή στο έθιμο...

Παρ’ όλα αυτά, η γενναιοδωρία των Τσιγγάνων υπερβαίνει όχι μόνο τη φτώχεια των περισσότερων αλλά και τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ ‘ανώτερων’ και ‘κατώτερων’ φυλών όταν γίνεται γάμος ή άλλη γιορτή:

(66)

Βλασσία: ...μαζεύεται κόσμος, κόσμος, τρώνε, πίνουνε δυο μέρες. Δυο μέρες γλεντάμε.

Κουρκούλου: Και αυτός ο κόσμος που έρχεται, τί δίνει, φέρνει δώρα ή χρήμα;

Βλασσία: Χρήματα... και δώρα. Μετά και δώρα και χρυσάφια. Μπορεί να μαζέψει και η κοπέλα και το παιδί, από 5 εκατομμύρια, 4 εκατομμύρια. Ναι, μαζεύονται λεφτά. Βέβαια, μπόλικά. Άλλος βάζει τριάντα, είκοσι, δεκαπέντε, δέκα, πέντε, τρεις, ένα χιλιάριο. Δεν υπάρχει έτσι...

Κουρκούλου: Ό,τι έχει την καλοσύνη ο καθένας, έ;

Βλασσία: Βέβαια! Ναι, δεν σε ζορίζει ο άλλος! Και μαζεύει και μπόλικο χρήμα.

(67)

Κουρκούλου: Ανταλλάσσετε επισκέψεις κι εσείς;

Βλασσία: Ναι, γιορτές, πάντα. Κάνουμε τραπέζια, ε, ναι. Φερειπείν, θα γιορτάσει τον Άγιο, έχουμε παιδί, του Αγίου Νικολάου, έχουμε γιορτή, θα καλέσουμε. Θα κάνουμε...

Κουρκούλου: Καλείτε ή έρχονται από μόνοι τους να σας πουν τα χρόνια πολλά;

Βλασσία: Όχι. Όχι. Όποιος θέλει.

Κουρκούλου: Όποιος θέλει έρχεται και κάθεται στο τραπέζι;

Βλασσία: Κάθεται ελεύτερα. Ελεύτερα, δεν έχουμε καλέσματα, ελεύτερα (...) Εγώ σε σαράντα μέρες που θα σαραντίσει η μικρή έχω ένα αρνάκι, θα το σφάξω για το πρώτο εγγόνι που μπήκε στο σπίτι (...) Και όποιος θέλει...

Πέρα από τις αξιολογικές κρίσεις που διατυπώνουν οι Τσιγγάνοι για τις διάφορες τσιγγάνικες φυλές, αναπόφευκτα διαμορφώνουν άλλοτε θετική και άλλοτε αρνητική άποψη για τον τρόπο ζωής συγκεκριμένων Τσιγγάνων:

(68)

Παναγιώτα: ...Η μαμά της (της Χριστίνας) αφήνει τα παιδιά τα μικρά και πουλάει. Δεν κάθεται να τα πλύνει, να τα συγυρίσει, να κάνει παρέα στα παιδιά. Παίρνει τον άντρα της κάθε πρωί και πουου...φεύγει. Πάει και η αδερφή της. Φτιάνουν λίγο το σπίτι και φεύγει. Τα παιδιά, μες στις λάσπες, μέσα σ' αυτά.

(69)

Κοντού: Δεν δουλεύει όμως άλλο παιδάκι στην πόλη, όπως βλέπουμε άλλα παιδάκια να δουλεύουνε στην πόλη;

Παναγιώτα: Όχι κανένας. Μόνο που πάνε και διακονεύουνε αυτοί (Δείχνει τα άλλα παιδιά)

Κοντού: Εσείς θα θέλατε να πάτε να διακονεύσετε;

Παναγιώτα: Όχι, όχι. Ήθελα να πάμε σχολείο.

(70)

Κατερίνα: Εδώ πέρα, να σου πω εγώ τί είναι. Οι Γύφτοι το 'χουνε κατάρρα. Μια με την άλλη σε μισούνε, σε ζηλεύουνε, την άλλη κατηγοράνε. Κατάλαβες τί γίνεται; Ότι είναι πουτάνα - με το συγγνώμη...αυτή είναι έτσι, αυτή είναι έτσι, αυτή είναι έτσι

κατηγοράνε...Δεν έχεις δει Γύφτο και να μην κατηγοράει. Δεν λένε μια κουβέντα σωστή. Όλοι πάνε στα πονηρά. Κατάλαβες τί γίνεται; Αυτό είναι.

(71)

Κοντού: Τί είναι αυτό που δεν σου αρέσει εκεί κάτω και θέλεις να φύγεις μακριά;

Αλέκα: Ότι κλέβουνε.

Κοντού: Κλέβουνε ακόμα και οι δικοί σας;

Αλέκα: Όχι, η μητέρα μου όχι, όχι οι γονείς μου.

Κοντού: Ο άλλες οικογένειες;

Αλέκα: Οι άλλες ναι. Και έρχεται η αστυνομία εκεί κάτω και δεν μου αρέσει αυτό. Είναι σαν να ρεζιλεύουν και το ίδιο μου το σπίτι.

2.5. Συμπέρασμα

Από την ανωτέρω ανάλυση συνάγεται το συμπέρασμα ότι η κατάσταση των Τσιγγάνων της Κέρκυρας δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτή των ομοφύλων τους άλλων περιοχών της Ελλάδας, όπως αυτή περιγράφεται σε διάφορες πρόσφατες μελέτες (π.χ. Λυδάκη 1997· Ντούσας 1997): οι λίγοι ευκατάστατοι Τσιγγάνοι ζουν σχετικά καλά, ενώ οι πολλοί ενδεείς ζουν σε συνθήκες κυριολεκτικά άθλιες· ανεξάρτητα δε από την οικονομική τους κατάσταση, οι περισσότεροι Τσιγγάνοι αντιμετωπίζουν καθημερινά την απόρριψη στο βλέμμα, στα λόγια ή στις πράξεις της πλειονότητας των 'άλλων'. Η αθλιότητα της καθημερινής τους ζωής αποτελεί την κινητήρια δύναμη που διατηρεί σε λειτουργία τον φαύλο κύκλο στον οποίο είναι πιασμένοι: λόγω των απαράδεκτων για πολιτισμένο τόπο συνθηκών της ζωής τους, η εικόνα που κατ' ανάγκην προβάλλουν προς τα έξω είναι αρνητική· και ναι μεν υπάρχουν μερικοί Έλληνες που θεωρούν ότι είναι υποχρέωση της ευρύτερης κοινωνίας, αν θέλει να λέγεται πολιτισμένη, να απλώσει χέρι βοήθειας προς τους Τσιγγάνους· για τους περισσότερους Έλληνες ωστόσο, καθώς και για τις αρμόδιες αρχές, η απωθητική εικόνα των Τσιγγάνων συνεχίζει να χρησιμεύει ως πρόσχημα για να απεκδύονται των ευθυνών τους και να θεωρούν τους Τσιγγάνους άξιους της τύχης τους.

Από την πλευρά τους, οι Τσιγγάνοι αντιδρούν στην κατάστασή τους με τρόπους χαρακτηριστικούς μιας κοινωνικής ομάδας μειωμένου κύρους. Σύμφωνα με τη θεωρία που έχει αναπτύξει ο κοινωνιοψυχολόγος Henri Tajfel (1974, 1978, 1981) για να ερμηνεύσει και να προβλέψει τη συμπεριφορά ομάδων με χαμηλή αυτοεκτίμηση, η κοινωνική ταυτότητα που διαμορφώνουν τα μέλη τους και η συνακόλουθη κοινωνική μεταβολή είναι αποτέλεσμα συγκρίσεων με άλλες κοινωνικές ομάδες.

Κατώτερη κοινωνική ομάδα: Διαθέσιμες επιλογές	ΑΠΟΔΟΧΗ κατώτερης θέσης	Σύγκριση με άλλα μέλη κατώτερης ομάδας
		<i>Υποκαταστατισμός:</i> Προσχώρηση σε ανώτερη ομάδα
	ΑΠΟΡΡΙΨΗ κατώτερης θέσης	<i>Αφομοίωση:</i> υιοθέτηση αξιών κυρίαρχης ομάδας και επιδίωξη ισότητας
		Αναβάθμιση αρνητικών χαρακτηριστικών Επισήμανση θετικών χαρακτηριστικών ως νέα βάση σύγκρισης

Διάγραμμα 1: Η θεωρία του Tajfel περί διακοινοτικών σχέσεων και κοινωνικής μεταβολής (από το Coates 1986:9).

Πράγματι, όπως είδαμε ανωτέρω, όλοι οι Τσιγγάνοι πληροφορητές, ανεξαρτήτως ηλικίας ή φύλου, ομολογούν ότι στο πλαίσιο της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας, καταλαμβάνουν την κατώτατη κοινωνική θέση. Ο Tajfel προβλέπει ότι τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας που διαπιστώνουν την κοινωνική κατωτερότητά τους έχουν δύο περαιτέρω γενικές επιλογές ενώπιόν τους: είτε να αποδεχθούν την περιθωριοποίησή τους είτε να την απορρίψουν. Αυτοί οι οποίοι αποδέχονται την υποδεέστερη κοινωνική θέση τους, μόνο ως άτομα μπορούν πλέον να επιδιώξουν την αυτοεκτίμηση, έχουν δε δύο περαιτέρω επιλογές. Αφ' ενός, προκειμένου να φιλοτεχνήσουν θετική εικόνα του εαυτού τους, έχουν τη δυνατότητα να συγκρίνουν εαυτούς όχι με μέλη της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας αλλά με άλλα μέλη της δικής τους ομάδας που κατά την αντίληψή τους βρίσκονται σε ακόμη χειρότερη θέση από τη δική τους. Και πράγματι, από την ανωτέρω ανάλυση των συνεντεύξεων συνάγεται ότι μερικοί τουλάχιστον από τους πληροφορητές (Αλέκα, Βλασσία, Παναγιώτα, Χριστίνα Α., Κατερίνα) αισθάνονται ότι υπερτερούν σε σύγκριση με όσους ή όσες ομοφύλους τους διαπράττουν παρανομίες, ζητιανεύουν, είναι κακές νοικοκυρές, βρίζουν, ή κακολογούν τους άλλους. Επίσης, συγκρίνοντας εαυτούς με μια άλλη περιθωριοποιημένη ομάδα, τους 'Αλβανούς', οι Τσιγγάνοι πληροφορητές θέλουν να πιστεύουν ότι έχουν περισσότερα δικαιώματα στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

Η άλλη επιλογή την οποία, όπως προβλέπει ο Tajfel, έχουν τα περιθωριοποιημένα άτομα είναι να εγκαταλείψουν την ομάδα τους (προφανώς ως άτομα και όχι συλλογικά) και να προσπαθήσουν να γίνουν δεκτά από την κυρίαρχη ομάδα. Η αλλαγή ομάδας πραγματοποιείται κυρίως στο ψυχολογικό, συμβολικό, επίπεδο, και συνίσταται στην αντικατάσταση των μη αποδεκτών συναισθημάτων και των μη εφικτών σκοπών που συναρτώνται προς την ιδιότητα του μέλους μιας 'κατώτερης' κοινωνικής ομάδας με άλλα, που θεωρούν πραγματοποιήσιμα και εφικτά. Στις συνεντεύξεις με τους Τσιγγάνους της Κέρκυρας, τέτοια πρόθεση προσχώρησης στην 'ανώτερη' ομάδα εκδηλώνει η Αλέκα κυρίως, επίσης η Βλασσία, η Χριστίνα και, αν μπορεί να πάρει κανείς τα λεγόμενά του στα σοβαρά, ο Κώστας. Ωστόσο, η τσιγγάνικη ταυτότητά τους παραμένει ισχυρή, και δεν χάνουν ευκαιρία να καταγγείλουν τις αδικίες που υφίστανται οι ομόφυλοί τους και να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους ως Ελλήνων πολιτών, πράγμα που δείχνει ότι υιοθετείται επί πλέον η επόμενη στρατηγική.

Η δεύτερη εναλλακτική στρατηγική που ενδέχεται να υιοθετήσουν τα μέλη μιας ομάδας μειωμένου κύρους, είναι όπως είπαμε, να αρνηθούν να αποδεχθούν την

κατώτερη κοινωνική τους θέση και να επιδιώξουν, συλλογικά και όχι ως άτομα, τη βελτίωση της κατάστασής τους. Σε αυτή την περίπτωση, προβλέπει ο Tajfel, τρεις περαιτέρω επιλογές είναι δυνατές. Η πρώτη συνίσταται στην επιδίωξη της ισότητας τους με την κυρίαρχη ομάδα, τις αξίες της οποίας υιοθετούν, αφομοιούμενα ως ένα βαθμό από αυτήν. Η στρατηγική αυτή μπορεί πράγματι να εντοπιστεί στις απόψεις που διατυπώνουν η Αλέκα και η Παναγιώτα, αν και οι αντικειμενικές συνθήκες, τόσο οι ατομικές τους (η πρώτη είναι ημιαναλφάβητη και η δεύτερη σχεδόν αναλφάβητη) όσο και της τσιγγάνικης κοινότητας στο σύνολό της, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας για το άμεσο μέλλον. Ωστόσο, υπάρχουν ανά την Ελλάδα Τσιγγάνοι που έχουν κατορθώσει να σπουδάσουν και να σταδιοδρομήσουν στους κόλπους της ευρύτερης κοινότητας, και τόσο τα προσωπικά τους επιτεύγματα όσο και το όραμά τους για το μέλλον της φυλής τους εντάσσεται κατά μέγα μέρος στο πλαίσιο αυτής της εναλλακτικής στρατηγικής. Αλλά και διάφορα επιχειρήματα που απαντούν στις συνεντεύξεις, όπως ότι οι Τσιγγάνοι στρατεύονται, πληρώνουν φόρους και ψηφίζουν, καθώς και το γεγονός ότι εκτός από τα τσιγγάνικα ονόματά τους έχουν και ελληνικά (τα μεν για ενδο-κοινοτική τα δε για δια-κοινοτική επικοινωνία) εντάσσονται στο πλαίσιο της στρατηγικής αυτής.

Η επόμενη δυνατή στρατηγική αφορά την προσπάθεια επαναπροσδιορισμού ως επιθυμητών διαφορών χαρακτηριστικών της ομάδας μειωμένου κύρους τα οποία δεν χαίρουν της εκτίμησης της κυρίαρχης ομάδας. Έτσι, οι Τσιγγάνοι φαίνεται να είναι ιδιαίτερα υπερήφανοι για την ‘παρθενιά’ (το ματωμένο σεντόνι) που επιδεικνύουν σε όλους τους προσκεκλημένους μετά την ολοκλήρωση του γάμου ως απόδειξη της παρθενίας της νεαρής νύφης.

Η τελευταία δυνατή στρατηγική συνίσταται στην επισήμανση θετικών χαρακτηριστικών βάσει των οποίων η υποδεέστερη ομάδα κρίνει ότι μπορεί να συναγωνιστεί ή και να ξεπεράσει την κυρίαρχη ομάδα. Πράγματι, ανάμεσα στα κριτήρια αυτού του τύπου που έχουν αρχίσει να προβάλλουν διάφοροι Τσιγγάνοι σε συνέδρια, συνεντεύξεις στα ΜΜΕ ή συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης είναι ότι οι Τσιγγάνοι συμμετείχαν στους αγώνες του έθνους εναντίον των Γερμανών κατακτητών έχοντας μάλιστα θρηνήσει και πολυάριθμα θύματα, ότι η Ελλάδα οφείλει την καλλιέργεια, αν όχι την ύπαρξη, του δημοτικού τραγουδιού στους Τσιγγάνους μουσικούς, και ότι ο τσιγγάνικος λαός είναι ο μόνος που εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα και σε διάφορες άλλες χώρες ειρηνικά.

Εν κατακλείδι, από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι διάφοροι Τσιγγάνοι υιοθετούν διάφορες στρατηγικές από το συνολικό φάσμα εναλλακτικών τρόπων αντιμετώπισης της περιθωριοποίησής τους το οποίο περιέχεται στο σχήμα του Tajfel. Οι στρατηγικές αυτές πραγματώνονται κυρίως στο συμβολικό ή επιχειρηματολογικό επίπεδο, με την έννοια ότι οι Τσιγγάνοι δηλώνουν ότι θα επιθυμούσαν να αναβαθμίσουν την κατάστασή τους ή προβάλλουν τα δικαιώματά τους ως Ελλήνων πολιτών για να διεκδικήσουν ίση μεταχείριση και τον γενικότερο σεβασμό των μελών της κυρίαρχης ομάδας· ωστόσο, για τους περισσότερους Τσιγγάνους η καθημερινή τους πραγματικότητα απέχει έτη φωτός από τις επιθυμίες τους ή από τα τύποις δικαιώματά τους. Παρ’ όλα αυτά, για μερικούς, ελάχιστους προς το παρόν, Τσιγγάνους η αναβάθμιση της κατάστασής τους αποτελεί ήδη γεγονός ή τουλάχιστον βρίσκεται σε καλό δρόμο: πρόκειται για αυτούς που έχουν κατορθώσει να σπουδάσουν ή διακρίνονται στον επαγγελματικό ή επιχειρηματικό στίβο. Η καλή αυτή αρχή πρέπει να προκαλέσει, με τη βοήθεια όλων των εμπλεκόμενων (Τσιγγάνων, μη Τσιγγάνων και κράτους), την αλυσιδωτή εκείνη αντίδραση που θα έχει ως αποτέλεσμα την ταχύτατη αναβάθμιση του συνόλου της περιθωριοποιημένης αυτής κοινότητας (Ντούσας 1997).

3. Αποκλίσεις της ελληνικής των Τσιγγάνων της Κέρκυρας από την ΝΕΚ: δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά

3.1. Εισαγωγή

Από την έως τώρα προκαταρκτική έρευνα συνάγεται ότι το εκπαιδευτικό πρόβλημα των Τσιγγάνων δεν οφείλεται στη *διγλωσσία* τους αλλά στον αποκλεισμό τους από τη ζωή της ευρύτερης κοινωνίας: οι μελετητές δεν αντιμετώπισαν δυσκολίες στη συνεννόησή τους με τα μεγαλύτερα παιδιά (τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας δεν μιλάνε όλα επαρκή ελληνικά), και ανάλογη είναι η εμπειρία της ευρύτερης κερκυραϊκής κοινότητας από τις καθημερινές επαφές με Τσιγγάνους. Επειδή όμως η διγλωσσία τους ενδεχομένως να συμβάλλει επικουρικά, ως μία επί πλέον πρόφαση, για να συνεχίσει ο αποκλεισμός τους, αξίζει να αναλύσουμε εκείνα από τα βασικά χαρακτηριστικά της διγλωσσίας τους τα οποία ενδέχεται να προσφέρονται για να αποτελέσουν τη βάση της ανάπτυξης στερεοτύπων στη στάση που υιοθετούν οι μη Τσιγγάνοι προς τους Τσιγγάνους. Τα γλωσσικά αυτά στοιχεία εντοπίζονται στην ελληνική των Τσιγγάνων, αφού με αυτή, και όχι με την τσιγγάνικη γλώσσα, επικοινωνούν με την ευρύτερη κοινωνία, πολλά δε από αυτά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχουν σαφώς διαλεκτικό ή ιδιολεκτικό και όχι διγλωσσικό χαρακτήρα.

Πράγματι, υπάρχουν ορισμένες διαφορές της τσιγγάνικης ελληνικής από τη νεοελληνική κοινή. Οι διαφορές αυτές συναρτώνται προς δύο κυρίως εξωγλωσσικούς παράγοντες. Ο πρώτος παράγων είναι η διάρκεια της μαθητείας του Τσιγγάνου στο σχολείο: όσοι πέρασαν έστω και δύο ή τρία χρόνια στο δημοτικό σχολείο διαθέτουν μεγαλύτερη εξοικείωση με ορισμένους κανόνες χρήσης της ελληνικής σε σύγκριση με τους ομοφύλους τους που πέρασαν ακόμη λιγότερο χρόνο ως μαθητές ή που δεν πήγαν ποτέ στο σχολείο. Ο δεύτερος παράγων είναι η ηλικία του ομιλητή: ορισμένα φαινόμενα απόκλισης από τη νεοελληνική, όπως είναι η ανασφάλεια ως προς τη χρήση των υποθετικών ρηματικών τύπων ή του ποιού ενεργείας, είναι εντονότερα στις μικρές ηλικίες αλλά υποχωρούν με την είσοδο στην εφηβεία. Τα φαινόμενα που συναρτώνται με τον παράγοντα της ηλικίας είναι αυτά που έχουν και σαφέστερο διγλωσσικό χαρακτήρα, ενώ τα υπόλοιπα είναι διαλεκτικής προέλευσης κατά το ότι διακρίνουν την ελληνική των Τσιγγάνων από την νεοελληνική κοινή.

Κατά την πραγμάτευση των αποκλίσεων η οποία ακολουθεί, η οπτική που θα υιοθετήσουμε είναι ‘στρατευμένη’ κατά το εξής: εάν ευρεθεί ότι οι διαφοροποιήσεις της τσιγγάνικης ελληνικής από τη νεοελληνική κοινή δεν αποτελούν τεκμήρια ‘αγλωσσίας’ αλλά αντίθετα παρουσιάζουν υψηλό βαθμό δομικότητας, στερείται η ευρύτερη κοινωνία μιας τουλάχιστον από τις προφάσεις εν αμαρτίαις που προβάλλει ρητά ή αποδέχεται σιωπηρά για να περιθωριοποιεί τους Τσιγγάνους και να μη τους αναγνωρίζει στην πράξη θεμελιώδη δικαιώματά τους ως Ελλήνων πολιτών.

3.2. Αποκλίσεις διαλεκτικού χαρακτήρα

Στο υποκεφάλαιο αυτό, θα εξεταστούν τα κυριότερα φαινόμενα απόκλισης διαλεκτικού ή ιδιολεκτικού χαρακτήρα που παρουσιάζει η τσιγγάνικη ελληνική σε σχέση προς τη

νεοελληνική κοινή. Θα αρχίσουμε με αυτά που βρίσκονται πλησιέστερα στην επιφάνεια της γλωσσικής δομής (φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά, σημασιολογικά) και θα προχωρήσουμε σε λιγότερο ‘εμφανή’ φαινόμενα που αφορούν τη βαθεία δομή της κειμενικότητας και την επικοινωνιακή στρατηγική.

Κατά την παρουσίαση, θα γίνει χρήση συμβόλων του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου για να αποφευχθεί η σύγχυση μεταξύ φαινομένων του προφορικού και του γραπτού λόγου. Σύμβολα που εμφανίζονται ανάμεσα σε δύο πλάγιες έχουν φωνολογικό χαρακτήρα, π.χ. /e/, /a/ /o/, ενώ αυτά που περιλαμβάνονται σε ορθογώνιες αγκύλες, π.χ. [s], [θ], [i], δηλώνουν φωνητικά τεμάχια (για τον προσδιορισμό των ορίων μεταξύ φωνητικής και φωνολογίας βλ. Ντάλτας 1997, *passim*, και ιδιαίτερα 4.2. και Παράρτημα).

3.2.1. Επέκταση μεταβλητών κανόνων της ΝΕ ως προς τη συχνότητα εφαρμογής

Το πλέον χαρακτηριστικό από τα φαινόμενα που συνιστούν επέκταση μεταβλητού κανόνα της ΝΕ ως προς τη συχνότητα εφαρμογής του αφορά την ανάπτυξη ενός ‘ευφωνικού’ /e/ ή /a/ στο τέλος των οξύτονων ή παροξύτονων ρηματικών τύπων οι οποίοι λήγουν σε οδοντοφατνιακό έρρινο /n/ και το θέμα των οποίων ακολουθείται από μία ή δύο συλλαβές, π.χ. πέφτουν(ε), είπαν(ε), θα γράψουν(ε), γραφήκαν(ε), κρατιόμουν(α), κρατιόσουν(α), κρατιόταν(ε), κρατιόνταν(ε). Μια πληρέστερη πραγμάτευση του σχετικού μεταβλητού κανόνα, ο οποίος ισχύει για όλους τους ομιλητές της νέας ελληνικής και επομένως για τους Τσιγγάνους, μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο Daltas 1979 (σελ. 186-7, 188-90, 305, και κυρίως 502-5). Εδώ θα παρουσιάσουμε μια ελαφρώς απλουστευμένη μορφή του, κατάλληλη για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης.

$$\emptyset \rightarrow < \left[\begin{array}{c} \Phi \\ \text{-οπίσθιο} \\ \text{-κλειστό} \end{array} \right] > / \# \Theta \text{EMA} + \Sigma_0 \Phi_0^1 \Sigma_0 \Phi n \text{---} \# < \text{Παύση} >, < \text{-Επισημ.} > \\ & \# \Sigma \quad \quad \quad + \text{Επισημ.} \\ & \# \Phi$$

Ο μεταβλητός αυτός κανόνας δηλώνει ότι ένα μηδενικό σύμβολο $\emptyset$ μεταγράφεται ως [-οπίσθιο, -κλειστό] Φ(ωνήεν) (με άλλα λόγια, σε μια κενή δομική θέση μπορεί να εμφανίζεται το φωνήεν /a/ ή /e/) μετά από ένα τελικό έρρινο, /n/ (η σύμβαση / X—Ψ σημαίνει “στο περιβάλλον ανάμεσα στα X και Ψ”. η διέση # δηλώνει όριο λέξης), και εφόσον το θέμα ακολουθείται από όχι περισσότερες των δύο συλλαβών (πριν από την ανάπτυξη του ευφωνικού φωνήεντος): γράφ-ουν(ε), γράφ-αν(ε), γραφ-όμουν(ε). Ο κανόνας θεωρείται *μεταβλητός* (και όχι *κατηγορικός* ή ‘υποχρεωτικός’) επειδή δεν τίθεται απαραίτητως σε λειτουργία (δηλαδή δεν αναπτύσσεται το ευφωνικό φωνήεν) κάθε φορά που απαντά στον λόγο η *δομική περιγραφή* του (ήτοι, το δομικό του περιβάλλον). Εξ άλλου, η ανάπτυξη του /e, a/ δεν είναι ‘προαιρετική’, με την έννοια ότι δεν υπόκειται αποκλειστικά στη διάθεση της

στιγμής του ομιλητή, αλλά *πιθανή*, πράγμα που δηλώνεται από το ότι το παραγόμενο φωνήεν περιέχεται σε γωνιώδεις αγκύλες, <Φ>· επί πλέον δε η πιθανότητα παραγωγής του υπόκειται στην επίδραση δύο *περιοριστικών μεταβλητών*, μιας εξωγλωσσικής και μιας φωνολογικής. Οι *περιορισμοί*, δηλαδή οι τιμές ή τα μέλη κάθε περιοριστικής μεταβλητής, διατάσσονται κάθετα ανάμεσα σε γωνιώδεις αγκύλες κατά τη φθίνουσα σειρά ισχύος που έχει η επίδρασή τους επί της λειτουργίας του κανόνα: όσο υψηλότερη η θέση που καταλαμβάνει ένας περιορισμός στη στήλη ανάμεσα στις γωνιώδεις αγκύλες τόσο ενισχύεται η πιθανότητα να εφαρμοστεί ο κανόνας εάν στη δομική του περιγραφή είναι παρών ο συγκεκριμένος περιορισμός. (Για την πληρέστερη πραγμάτευση της έννοιας του μεταβλητού κανόνα, βλ. Ντάλτας 1997:129κ.ε.). Η εξωγλωσσική περιοριστική μεταβλητή αφορά τον βαθμό *επισημότητας* της περίστασης, και διαθέτει δύο αλληλοαποκλειόμενους περιορισμούς: η ανεπισημότητα (-Επισημ.) της περίστασης ενισχύει την πιθανότητα εφαρμογής του κανόνα, ενώ μια επίσημη περίσταση (+Επισημ.) μειώνει την πιθανότητα εφαρμογής του. Η φωνολογική περιοριστική μεταβλητή αφορά το ακόλουθο φωνολογικό περιβάλλον, ήτοι, κατά σειρά ισχύος, Παύση > Σ(ύμφωνο) > Φ(ωνήεν) . Για παράδειγμα, στα (πεποιημένα) εκφωνήματα που ακολουθούν

Γράψαν(ε).

Γράψαν(ε) καλά.

Γράψαν(ε) απίθανα.

το ευφωνικό /ε/ έχει πολύ περισσότερες πιθανότητες να εμφανιστεί στο πρώτο λόγω της παύσης που ακολουθεί, από ό,τι στο δεύτερο, όπου η δεύτερη λέξη αρχίζει από σύμφωνο, ενώ στο τρίτο εκφώνημα, όπου η δεύτερη λέξη αρχίζει από φωνήεν, είναι μειωμένες οι πιθανότητες ανάπτυξης του /ε/.

Όπως είπαμε ανωτέρω, ο εν λόγω μεταβλητός κανόνας ισχύει τόσο στη νεοελληνική κοινή όσο και στην ελληνική των Τσιγγάνων της Κέρκυρας. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο γλωσσικές ποικιλίες συνίσταται εν προκειμένω στη μεγαλύτερη συχνότητα με την οποία φαίνεται να τίθεται σε λειτουργία ο κανόνας στην ομιλία των Τσιγγάνων πληροφορητών (αλλά βλ. κατωτέρω). Πράγματι, στην προαναφερόμενη μελέτη (Daltas 1979:504), η οποία αφορά *ανεπίσημες* (ήτοι χαρακτηριζόμενες από την παρουσία του περιορισμού [-Επισημότητα]) συνομιλίες μεταξύ φίλων νεανικής ηλικίας, οι απόλυτοι αριθμοί και τα αντίστοιχα ποσοστά εφαρμογής του κανόνα (ήτοι ανάπτυξης του ευφωνικού φωνήεντος) έχουν ως εξής:

—##Παύση	—##Σύμφωνο	—##Φωνήεν	ΣΥΝΟΛΟ
47/54	101/143	36/65	184/262
(0.87)	(0.71)	(0.55)	(0.7)

Πίνακας 1: Απόλυτοι αριθμοί και αντίστοιχα ποσοστά ανάπτυξης ενός ‘ευφωνικού’ φωνήεντος σε τρία φωνολογικά περιβάλλοντα μετά από τελικό έρρινο σε ανεπίσημες συνομιλίες ομιλητών της νεοελληνικής κοινής (από το Daltas 1979:504).

όπου ο παρονομαστής του κάθε κλάσματος δηλώνει τον αριθμό των ρηματικών τύπων στους οποίους θα μπορούσε να εφαρμοστεί ο κανόνας, ενώ ο αριθμητής δηλώνει τον αντίστοιχο αριθμό των ρηματικών τύπων στους οποίους πράγματι εφαρμόστηκε ο κανόνας. Θα παρατηρηθεί ότι το περιβάλλον με ακόλουθο σύμφωνο συμπίπτει ουσιαστικά ως προς το ποσοστό εφαρμογής με το γενικό ποσοστό που ισχύει ανεξαρτήτως περιβάλλοντος, ενώ τα άλλα δύο περιβάλλοντα απέχουν εξ ίσου, ήτοι κατά 15 περίπου ποσοστιαίες μονάδες, από τη μέση τιμή.

Αντίθετα από τα προαναφερόμενα δεδομένα του 1979, η παρούσα μελέτη στηρίζεται σε υλικό που έχει μαγνητοφωνηθεί στο πλαίσιο *συνεντεύξεων*, ήτοι σε σαφώς [+Επίσημη] επικοινωνιακή περίσταση. Ακολουθούν μερικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις στα οποία απαντά συχνά η δομική περιγραφή του κανόνα (τόσο σε ρηματικούς τύπους όσο και σε λέξεις άλλων μερών του λόγου):

(72)

Κουρκούλου: Όμως για να γίνεις γιατρός πρέπει να πας σχολείο.

Χριστίνα: Ναι, αλλά δεν με παίρνουνε τώρα. Γιατί, λένε, είμαστε Γύφτοι, είμαστε πολύ μεγάλοι.

(73)

Αλέκα: Και ξέρεις, οι Τσιγγάνοι έχουν ένα συνήθειο, ξέρεις, που βαράνε τις γυναίκες. Βαράνε τις γυναίκες.

Κουρκούλου: Γιατί;

Αλέκα: Δεν ξέρω.

Πούλια: Να πάνε στο χωριό, να ζητιανεύουν λεφτά... και τέτοια. Αν πάει να ζητιανεύει λεφτά, να φάνε.

Αλέκα: Κι εγώ έχω ξαδέρφες που ζητιανεύουνε κι άμα πας, όλες λείπουνε, πάνε στην πόλη και ζητιανεύουνε. Πολλές φορές κι εδώ πολλές γυναίκες πράγματι που κλέβουνε. Φταίνε πάρα πολύ.

Πούλια: Κλέβουνε, πάνε στα σπίτια, σπάνε σπίτια...

Αλέκα: Και γι' αυτό την πληρώνουν τα πιτσιρίκια.

Πούλια: Βλέπουν τα μικρά, τα κάνουν κι αυτά.

(74)

Κουρκούλου: Και όταν κλέβονται, τί γίνεται;

Αλέκα: Μερικοί αφήνουν τα κορίτσια στους γαμπρούς και μερικοί τα ξαναπαίρνουνε, δεν τ' αφήνουνε.

Παναγιώτα: Φωνάζουνε. Άμα κάνουν απαγωγή φωνάζουνε.

(75)

Κουρκούλου: Άλλα πράγματα που θα σας ενοχλούσανε να κάνανε τα παιδιά σας;

Κατερίνα: Τα δικά μας τα παιδιά ξέρεις τί είναι; ξέρεις τί είναι τα δικά μας τα παιδιά; Ας πούμε, είναι μεγάλα παιδιά, να μην κλέβουνε, να μην πίνουνε χασίς όταν θα μεγαλώσουν τα παιδιά μου, να μην πίνουνε χασίς, να μην νοχλάνε τον άλλον. Κατάλαβες; Να μην μαλώνουνε. Να 'ναι καλά παιδιά, προσεκτικά. Όταν θα γλέπουν ένανε, να τότε σέβονται. Και όταν ο άλλος, θα 'ναι μεθυσμένος, ένας θα 'ναι τρελός, και “Α στο διάολο” να τους πούνε, να μη μιλήσουνε.

Κουρκούλου: Πιστεύετε αν υπήρχε σχολείο, θ' άλλαζε την κατάσταση στη ζωή τους;

Κατερίνα: Ναι, ναι, θα ξέρανε και πέντε γράμματα, θα ξέρανε να διαβάζουνε κι ένα χαρτί, κάτι, να σπουδάζουνε και κάτι. Ενώ όμως έχουμε ένα σχολείο, δεν μας προσέχουνε, είμαστε γύφτοι και δεν μας προσέχουν. Εδώ είχανε βάλει κάτι φώτα ας πούμε, στις κολώνες. Ότι είχαμε βάλει το φως, το είχανε βάλει το φως, τραβήξαμε και εμείς απ' τις κολώνες που ήταν τα φωτιστικά όξω.

(76)

Κουρκούλου: Από τα παλιά χρόνια μέχρι τώρα, έχουν αλλάξει πράγματα για σας;

Ανδρέας: Πώς δεν έχουν αλλάξει. Εκείνα τα χρόνια είμαστε κακομοιριές, δεν ήταν καλά. 'Κείνα τα χρόνια φέρναμε τη γυναίκα στα σπίτια και δουλεύανε, οι γυναίκες δουλεύανε και οι άντρες δε δουλεύανε. Τώρα δουλεύουνε οι άντρες.

Στον Πίνακα 2, στον οποίο ισχύουν οι ίδιες συμβάσεις του Πίνακα 1, παρουσιάζονται οι απόλυτοι αριθμοί και τα αντίστοιχα ποσοστά ανάπτυξης του ευφωνικού φωνήεντος στην [+Επίσημη] ομιλία που παρήγαγαν 14 Τσιγγάνοι πληροφορητές στο πλαίσιο των συνεντεύξεων της παρούσας μελέτης.

—##Παύση	—##Σύμφωνο	—##Φωνήεν	ΣΥΝΟΛΟ
126/147	186/317	60/109	372/573
(0.86)	(0.59)	(0.55)	(0.65)

Πίνακας 2: Απόλυτοι αριθμοί και αντίστοιχα ποσοστά ανάπτυξης ενός ‘ευφωνικού’ φωνήεντος σε τρία φωνολογικά περιβάλλοντα μετά από τελικό έρρινο στην επίσημη ομιλία 14 Κερκυραίων Τσιγγάνων πληροφορητών.

Θα παρατηρηθεί ότι η σχέση ισχύος που χωρεί ανάμεσα στους τρεις περιορισμούς εφαρμογής του κανόνα είναι η αυτή και στους δύο πίνακες, ήτοι

—##Παύση > —##Σύμφωνο > —##Φωνήεν

Εφ' όσον δε, όπως είδαμε ανωτέρω, η πιθανότητα να εφαρμοστεί ο κανόνας ενισχύεται στις [-επίσημες] επικοινωνιακές περιστάσεις και μειώνεται στις [+επίσημες], τα ποσοστά ανάπτυξης του ευφωνικού φωνήεντος που επιτυγχάνουν οι Τσιγγάνοι κατά τη συνέντευξη θα περιμέναμε να είναι σημαντικά χαμηλότερα από αυτά που καταγράφηκαν κατά τις ανεπίσημες συνομιλίες της παλαιότερης μελέτης. Όπως όμως εμφανίζεται στον Πίνακα 3 κατωτέρω, στον οποίο παραβάλλονται τα ποσοστά των δύο προηγούμενων πινάκων, η αναμενόμενη διαφορά (12 εκατοστιαίες μονάδες) απαντά μόνο στο περιβάλλον πριν από σύμφωνο, ενώ στα άλλα δύο περιβάλλοντα τα ποσοστά συμπίπτουν:

ΠΙΝΑΚΕΣ	—##Παύση	—##Σύμφωνο	—##Φωνήεν	ΣΥΝΟΛΟ
Πίνακας 1 Νεοελληνική κοινή [-Επισημότητα]	0.87	0.71	0.55	0.70
Πίνακας 2 Ελληνική Τσιγγάνων [+Επισημότητα]	0.86	0.59	0.55	(0.65)

Πίνακας 3: Παραβολή ποσοστών ανάπτυξης ενός 'ευφωνικού' φωνήεντος σε τρία φωνολογικά περιβάλλοντα μετά από τελικό έρρινο στην [-επίσημη] νεοελληνική κοινή (Πίνακας 1) και στην [+επίσημη] ελληνική των Κερκυραίων Τσιγγάνων (Πίνακας 2).

Είναι λοιπόν σαφές ότι η τσιγγάνικη ελληνική ωθεί την πιθανότητα εφαρμογής του κανόνα του ευφωνικού φωνήεντος σε πολύ υψηλότερα επίπεδα σε σύγκριση προς τα ισχύοντα στη νεοελληνική κοινή: όπως είδαμε, στους κόλπους μιας επίσημης περίπτωσης όπως είναι η συνέντευξη (δηλαδή όταν ο κανόνας δεν ευνοείται ιδιαίτερα) τα ποσοστά της πρώτης πλησιάζουν ή και φθάνουν τα ποσοστά της δεύτερης σε ανεπίσημες περιστάσεις (οπότε αυξάνει η πιθανότητα εφαρμογής του κανόνα). Η επίταση αυτή του κανόνα στην ομιλία των Τσιγγάνων θα φανεί εναργέστερα εάν συγκρίνουμε τα [+επίσημα] δεδομένα του Πίνακα 2 με τα, επίσης [+επίσημα], δεδομένα από τη γλωσσική παραγωγή των τριών συνεντευξιαστριών, οι οποίες είναι βέβαια ομιλήτριες της νεοελληνικής κοινής (αλλά βλ. κατωτέρω).

—##Παύση	—##Σύμφωνο	—##Φωνήεν	ΣΥΝΟΛΟ
3/13	22/66	4/21	29/100

(0.23)	(0.33)	(0.2)	(0.29)
--------	--------	-------	--------

Πίνακας 4: Ποσοστά ανάπτυξης ενός ‘ευφωνικού’ φωνήεντος σε τρία φωνολογικά περιβάλλοντα μετά από τελικό έρρινο στην ομιλία που παρήγαγαν οι συνεντευξιάστριες κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων της παρούσας μελέτης.

Αν και ο μικρός αριθμός των ρηματικών τύπων με τελικό έρρινο στην ομιλία των τριών συνεντευξιαστριών είναι πιθανό να στρεβλώνει τις υποκείμενες τάσεις (και αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το περιβάλλον πριν από παύση, στο οποίο θα περίμενε κανείς το υψηλότερο ποσοστό) είναι ωστόσο φανερό η τεράστια διαφορά σε σχέση με τα πολύ υψηλότερα ποσοστά εφαρμογής του κανόνα που απαντούν στα ελληνικά των Τσιγγάνων πληροφορητών: αν κινηθούμε από τα αριστερά προς τα δεξιά στους δύο πίνακες (2 και 4) θα διαπιστώσουμε ότι η τσιγγάνικη ελληνική υπερτερεί της νεοελληνικής κατά 63, 26, 35 και 36 εκατοστιαίες μονάδες. Η διαφορά καθίσταται ακόμη εντυπωσιακότερη δεδομένου του ότι οι τόσο ανόμοιες ποσοτικές εκδοχές του εν λόγω κανόνα πραγματοποιούνται από συνομιλητές, Τσιγγάνους και μη, που μετέχουν στην ίδια [+επίσημη] επικοινωνιακή περίσταση, τη συνέντευξη. Επί πλέον, οι τρεις ερευνήτριες είναι βέβαια ομιλήτριες της νεοελληνικής κοινής, ωστόσο, ως Κερκυραίες, είναι πιθανό να υπόκεινται σε κάποιο βαθμό στο πρότυπο της κερκυραϊκής γλωσσικής ποικιλίας, ένα από τα χαρακτηριστικά της οποίας είναι η συχνή ανάπτυξη του ευφωνικού φωνήεντος (Κοντοσόπουλος 1981:42). Με άλλα λόγια, η πραγματική διαφορά της τσιγγάνικης ελληνικής από την νεοελληνική κοινή την ομιλούμενη εκτός Κερκύρας ενδέχεται να είναι ακόμη μεγαλύτερη από όσο εμφανίζεται στον Πίνακα 4.

Αν, τώρα, συγκρίνουμε τα ποσοστά εφαρμογής του κανόνα στην ομιλία των γυναικών και των ανδρών πληροφορητών, θα διαπιστώσουμε ότι οι Τσιγγάνες προωθούν τον κανόνα σε πολύ υψηλότερα επίπεδα εφαρμογής από ό,τι οι Τσιγγάνοι, τα ποσοστά των οποίων τείνουν να πλησιάζουν αυτά των συνεντευξιαστριών (βλ. Πίνακα 4). Στον Πίνακα 5 που ακολουθεί, παραβάλλονται τα ποσοστά που απαντούν στην ομιλία τριών γυναικών και τριών ανδρών πληροφορητών, καθώς και σε αυτή των συνεντευξιαστριών. Κριτήριο για την επιλογή των συγκεκριμένων Τσιγγάνων πληροφορητών ήταν το ότι αυτοί παρήγαγαν κατά τη συνέντευξη περισσότερη ομιλία, επομένως και περισσότερους ρηματικούς τύπους με τελικό έρρινο, σε σύγκριση προς τους υπόλοιπους πληροφορητές.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ	—##Παύση	—##Σύμφωνο	—##Φωνήεν	ΣΥΝΟΛΟ
Τσιγγάνες	71/76 (0.93)	168/233 (0.72)	54/80 (0.67)	293/389 (0.75)
Τσιγγάνοι	10/18 (0.55)	24/48 (0.5)	3/16 (0.19)	37/82 (0.45)
Συνεντευξιάστριες	3/13	22/66	4/21	29/100

	(0.23)	(0.33)	(0.2)	(0.29)
--	--------	--------	-------	--------

Πίνακας 5: Παραβολή ποσοστών ανάπτυξης ενός ‘ευφωνικού’ φωνήεντος σε τρία φωνολογικά περιβάλλοντα μετά από τελικό έρρινο στην ομιλία τριών θηλέων και τριών αρρένων πληροφορητών Τσιγγάνων, καθώς και σε αυτή των συνεντευξιαστριών.

Είναι βεβαίως πιθανό ότι η περιορισμένη έκταση της γλωσσικής παραγωγής των ανδρών και ο αντίστοιχα μικρός αριθμός των υπό εξέταση ρηματικών τύπων που χρησιμοποιούν στρεβλώνει την πραγματική επίδραση που έχει ο κανόνας επί της ομιλίας τους. Ωστόσο, η διαφορά των ποσοστών τους από αυτά των γυναικών είναι τόσο μεγάλη ώστε μας επιτρέπει να εικοτολογήσουμε ότι οι Τσιγγάνοι έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση με τις κοινωνιογλωσσικές νόρμες των ‘άλλων’ από ό,τι τα θήλεα μέλη της κοινότητάς τους. Μια τέτοια εικασία αποκτά αυξημένη πειστικότητα αν αναλογιστούμε ότι, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις (βλ. κεφ. 2 ανωτέρω), κυρίως οι άνδρες έρχονται σε καθημερινές συναλλαγές με την ευρύτερη κοινότητα, ενώ πολλές Τσιγγάνες έχουν λιγότερες και λειτουργικά πιο περιορισμένες ανάλογες ευκαιρίες. Είναι ωστόσο εξ ίσου εύλογο να υποθέσουμε ότι οι άνδρες και οι γυναίκες αποδίδουν στην, κατά βάση ανοίκεια, περίπτωση της συνέντευξης διαφορετικό βαθμό οικειότητας. Ενδεχομένως λόγω του ότι τις συνεντεύξεις πραγματοποιούν γυναίκες ερευνήτριες, οι Τσιγγάνες διακατέχονται από αίσθημα μεγαλύτερης οικειότητας κατά την περίπτωση αυτή από ό,τι οι άνδρες ομόφυλοί τους. Η εικασία αυτή φαίνεται πιο εύλογη αν λάβουμε επί πλέον υπ’ όψιν μας ότι οι άνδρες πληροφορητές είναι λιγότερο πρόθυμοι να δεχθούν να μιλήσουν στις ‘ξένες’ ερευνήτριες με αποτέλεσμα η έκταση της γλωσσικής τους παραγωγής να είναι βραχύτερη από αυτή των γυναικών.

Από τα δεδομένα του Πίνακα 5 έχουν αφαιρεθεί οι απόλυτοι αριθμοί και τα αντίστοιχα ποσοστά που αφορούν το περιβάλλον με ακόλουθο έρρινο (π.χ. θέλαν(ε) γα, ήρθαν(ε) με) στην ομιλία των δύο από τις τρεις Τσιγγάνες, της Αλέκας και της Βλασσίας. Ο λόγος για αυτό είναι ότι, αντίθετα από τους υπόλοιπους πληροφορητές, η πρώτη κυρίως, και σε μικρότερο βαθμό η δεύτερη, παρουσιάζουν ευαισθησία στην παρουσία ερρίνου, /m,n/, στην αρχή της επόμενης λέξης, και επομένως στην αλληλουχία δύο ερρίνων, /nn/ ή /nm/: στην ομιλία τους, αυτά τα σύμφωνα τείνουν να επιδρούν επί του κανόνα περισσότερο ανασχετικά από ό,τι όλα τα άλλα περιβάλλοντα, ακόμη και από ένα επόμενο φωνήεν.

	—#Παύση	—##Σύμφωνο	—##Φωνήεν	—##Ερρινο
Αλέκα	26/27 (0.97)	50/69 (0.72)	16/27 (0.59)	4/14 (0.28)
Βλασσία	23/24 (0.96)	77/100 (0.77)	22/31 (0.73)	13/21 (0.61)

Πίνακας 6: Διαμόρφωση ενός ακολούθου ερρίνου ως του πλέον ανασχετικού φωνολογικού περιβάλλοντος όσον αφορά την ανάπτυξη ενός ‘ευφωνικού’ φωνήεντος μετά από τελικό έρρινο στην ομιλία δύο θηλέων Τσιγγάνων.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι δύο αυτές πληροφορήτριες ηγούνται της επέκτασης του κανόνα σε ένα νέο δομικό περιβάλλον, αυτό ενός επόμενου ερρίνου. Δεδομένου μάλιστα του ότι η νεότερη σε ηλικία Αλέκα παρουσιάζει κατά πολύ εντονότερη ανασχετική επίδραση του περιβάλλοντος αυτού σε σύγκριση με τη μητέρα της, Βλασσία, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα νεότερα θήλεα αποτελούν την ‘ατμομηχανή’ της δομικής αυτής επέκτασης, με τα θήλεα μεγαλύτερης ηλικίας να καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση. Επειδή μάλιστα τόσο η Αλέκα όσο και η Βλασσία υιοθετούν στις συνεντεύξεις προοδευτικές θέσεις, με την έννοια ότι τάσσονται υπέρ της ανάγκης να ξεκινήσουν οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι τη διεργασία εξόδου τους από το κοινωνικό περιθώριο, ενδέχεται να αποτελεί η εν λόγω δομική επέκταση το συμβολικό γλωσσικό αντίστοιχο του γενικότερου προοδευτισμού τους. Από τις συνεντεύξεις δεν μπορούμε να συναγάγουμε ότι οι άλλοι πληροφορητές έχουν αναπτύξει ανάλογη ευαισθησία στο νέο αυτό περιβάλλον. Ωστόσο, τα στοιχεία δεν επαρκούν για την εξαγωγή βεβαίου συμπεράσματος στο θέμα αυτό, και απαιτείται περαιτέρω έρευνα.

Συμπερασματικά, η ποσοτική επέκταση (δηλαδή η αυξημένη συχνότητα εφαρμογής) της λειτουργίας του ευφωνικού κανόνα που παρατηρείται στην ελληνική των Τσιγγάνων εν σχέσει προς τη νεοελληνική κοινή πραγματοποιείται κατά τα φαινόμενα κάτω από την επιφάνεια της συνείδησης των ομιλητών-ακροατών· φαίνεται δε ότι το αυτό ισχύει και στην περίπτωση της ποιοτικής (δομικής) επέκτασης που αφορά την ανασχετική επίδραση ενός ακολούθου ερρίνου επί της λειτουργίας του κανόνα, ιδιαίτερα επειδή προς το παρόν φαίνεται ότι αφορά ελάχιστα άτομα. Ως εκ τούτου είναι μάλλον απίθανο να αποτελέσει στο προσεχές μέλλον *στερεότυπο*, τέτοιο που να προκαλέσει τα αρνητικά σχόλια των μη Τσιγγάνων για τους Τσιγγάνους. Από την άποψη του γλωσσολόγου, αξίζει να επισημανθεί η ‘κομπότση’ που η τσιγγάνικη δυναμική προσδίδει στον εν λόγω κανόνα τόσο από ποσοτική όσο και από δομική άποψη.

3.2.2. Δομική επέκταση μεταβλητών κανόνων

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται δύο κυρίως φαινόμενα: αφ’ ενός η τάση εξομάλυνσης διαφόρων ανωμάτων ρημάτων ως προς το θέμα τους, αφ’ ετέρου η εις βάρος της γενικής επέκτασης της αιτιατικής της προσωπικής αντωνυμίας που βρίσκεται σε θέση συμπληρώματος από τον πληθυντικό στον ενικό.

3.2.2.1. Εξομάλυνση θέματος ανωμάτων ρημάτων

Πολλοί πληροφορητές τείνουν να ουδετερώνουν την αντίθεση ανάμεσα στο θέμα του ενεστώτα και σε αυτό του αορίστου διαφόρων ανωμάτων ρημάτων υπέρ ενός από τα δύο, συνήθως του θέματος του αορίστου. :

(77)

Κατερίνα: ...να μη προσβαλθεί ούτε η μάνα ούτε ο πατέρας...

όπου το θέμα του ενεστώτα βαλ- αντικαθιστά το ‘ορθό’ θέμα του παθητικού αορίστου βλ (προσβληθεί): κατά τα άλλα, ο ρηματικός τύπος διαθέτει όλους τους απαραίτητους διαμορφωτές της υποτακτικής του παθητικού αορίστου, ήτοι το ένθημα θ και την οξυτονικότητα.

Ο νεοτερισμός δεν είναι απαραίτητο να αφορά ολόκληρο θέμα αλλά μπορεί να συνίσταται σε επιλογή του πλέον χαρακτηριστικού γνωρίσματός του:

(78)

Χριστίνα: ...έχουνε μια μπάλα (...) της δώνουμε κλωτσιές...

Παναγιώτα: Παίρνουμε τα παγούρια, τα κόβουμε, κόβουμε χαρτάκια, τα δώνουμε στα παιδάκια, πάνε πουλάνε, άμα παίζουμε.

όπου μόνο το εσωτερικό φωνήεν /ο/ (ω) του θέματος του αορίστου δωσ- αντικαθιστά το ‘ορθό’ /ι/ (ι) του θέματος του ενεστώτα (δίνουμε).

Ανάλογα λειτουργεί και ο σχηματισμός βάν-ω αντί για βάζ-ω στα ακόλουθα εκφωνήματα:

(79)

Παναγιώτα: Παίρνουμε μια κούκλα, φερειπείν μπιμπιμπό (...) παίρνουμε ένα ξύλο, βάνουμε λίγο ύφασμα, το βάνουμε πάνω του...

(80)

Κοντού: Δουλεύετε πουθενά αλλού εκτός από το σπίτι; Βοηθάτε τον μπαμπά όταν πάει για δουλειά;

Ελένη: Ναι, μαζεύουμε τα καφάσια πάνω στ’ αμάξι, τα βάνουμε σε σακούλια...

Το θέμα βάν-, βεβαίως, δεν αποτελεί επινόηση των Τσιγγανόπουλων της Κέρκυρας αλλά έχει μεσαιωνική προέλευση, φαίνεται δε ότι συνιστά υβριδικό προϊόν του συνδυασμού των ρημάτων βαίνω και βάζω < (βιβάζω + βάλλω). Από συγχρονική οπτική, η επιλογή του χαρακτήρα -ν- τόσο στο βάνω όσο και στο βγάνω φαίνεται να ακολουθεί το μορφικό υπόδειγμα του (μεγάλης συχνότητας και πολυσχιδούς λειτουργικότητας) ρήματος κάνω, στο οποίο δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ του θέματος του ενεστώτα και του αορίστου. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι στην ομιλία των παιδιών αυτών φαίνεται ότι αποκτά *θαμιστική* λειτουργία, όπως συνάγεται από τα ανωτέρω παραδείγματα όπου τα παιδιά περιγράφουν καθημερινές τους δραστηριότητες. Αντίθετα, εάν η θαμιστική έννοια δεν είναι παρούσα ή δεν είναι ιδιαίτερα τονισμένη, επιλέγεται το ενεστωτικό θέμα βάζ-:

(81)

Παναγιώτα: Να σου πω κάτι, μας βάζουνε από 'δω, μας βάζουνε από 'κει, έτσι δεν ξέρουμε γράμματα.

3.2.2.2. Υποκατάσταση της αιτιατικής στη θέση της γενικής

Στα ακόλουθα εκφωνήματα, ρήματα του τύπου κάνω κάτι σε κάποιον, δίνω κάτι σε κάποιον, φωνάζω (κάτι) σε κάποιον, λέω κάτι σε κάποιον, φέρομαι σε κάποιον κατά τρόπο *χ*, έχουν σε θέση συμπληρώματος την αιτιατική της ασθενούς προσωπικής αντωνυμίας, με, αντί για την (προβλεπόμενη στο πλαίσιο της νεοελληνικής κοινής) γενική, μου:

(82)

Κατερίνα: ...έχω τις κοπέλες τις φιλενάδες μου (...) με κάνουνε, με δίνουνε... (NEK: μου κάνουνε, μου δίνουνε)

(83)

Κατερίνα: Εγώ με φέρονται όλοι εντάξει καλές κοπέλες μέσα στην πρόνοια. (NEK: μου φέρονται)

(84)

Κοντού: Με τους γονείς σου πώς τα πας, με τη μαμά σου και τον μπαμπά σου;

Σπύρος: Μαλώνω συνέχεια.

Κοντού: Γιατί;

Σπύρος: Εκεί, όταν είμαι το μεσημέρι στο σπίτι, τους φωνάζω και με φωνάζουν. (NEK: μου φωνάζουν)

Βεβαίως, η ασθενής αντωνυμία που βρίσκεται σε θέση συμπληρώματος (αντικειμένου ή χαριστικού/αντιχαριστικού) τίθεται σε αιτιατική στις βορειοελλαδικές διαλέκτους (Κοντοσόπουλος 1981:71), και δεδομένου του ότι η Κατερίνα είναι από το Αγρίνιο, εξηγείται η συγκεκριμένη επιλογή στην ομιλία της. Για την καταγωγή του (δεκατριάχρονου) Σπύρου δεν έχουμε στοιχεία, είναι όμως πιθανό κάποιοι από τους ενηλίκους που αποτελούν για αυτόν γλωσσικό πρότυπο να είναι βορειοελλαδικής προέλευσης. Ωστόσο, και οι δύο πληροφορητές ζουν στην Κέρκυρα, όπου για την πλειονότητα των ομιλητών ισχύει το πρότυπο της NEK ως προς το συγκεκριμένο συντακτικό περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι ο υπό συζήτηση κανόνας πρέπει να είναι μεταβλητός στην ομιλία της Κατερίνας και του Σπύρου (και πιθανόν άλλων Τσιγγάνων). Πράγματι, στα ακόλουθα εκφωνήματα οι δύο πληροφορητές συμμορφώνονται προς το πρότυπο της NEK, ίσως επειδή στο πλαίσιο της συνέντευξης συνομιλούν με εκπροσώπους της ποικιλίας αυτής:

(85)

Κοντού: Γιατί; Σου 'χει πει ο Μπάμπης γιατί; (σ.σ. δεν τον αφήνουν οι γονείς του να κάνει παρέα με τον Σπύρο)

Σπύρος: Ναι. Μου λέει, “Οι γονείς μου δεν μ’ αφήνουν να κάνω παρέα μ’ εσένα γιατί είσαι Γύφτος”.

(86)

Κατερίνα: Την είδε, ας πούμε, τον ερωτεύτηκε. Της είπε κάτι αυτός (...) Την παίρνει τηλέφωνο αυτός, της λέει σ’ αγαπάω (...) πες της μάνας σου, αν μπορείς να πεις ότι σ’ αγαπάω (...)

(87)

Κατερίνα: Λέει, τί θα μου κάνουν οι φιλενάδες. Αν ήτανε η μάνα μου θα κανόνιζε (...) Της βάλανε αυτοί κάτι χρυσαφικά, κάτι φορέματα από μας (...)

Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι, ανάλογα με το εάν οι δύο πληροφορητές υιοθετούν στρατηγική σύγκλισης κατά την επικοινωνία τους με ομιλητές της NEK ή της BE, αυξομειώνεται η συχνότητα επιλογής, αντίστοιχα, της γενικής ή της αιτιατικής ως της πτώσης της ασθενούς αντωνυμίας (ή της ονοματικής φράσης: πες της μάνας σου) που επιτελεί λειτουργία συμπληρώματος της εν λόγω ομάδας ρημάτων.

Από διαχρονική σκοπιά, πρέπει να σημειώσουμε ότι η ‘εισβολή’ της αιτιατικής σε παραδοσιακά περιβάλλοντα της γενικής αποτελεί το πλέον πρόσφατο στάδιο της παλαιότητας διεργασίας που άρχισε στους χρόνους της ελληνιστικής κοινής με την υποκατάσταση της γενικής στη θέση της δοτικής (Μπαμπινιώτης 1985:143-4· Thomson 1989:96):

Δοτική < Γενική < Αιτιατική

(όπου η πτώση που βρίσκεται από την πλευρά του ανοίγματος κάθε συμβόλου της ανισότητας τείνει να υποκαθιστά την πτώση που βρίσκεται από την πλευρά της αιχμής του αυτού συμβόλου) και αποτελεί πτυχή του γενικότερου φαινομένου της υποχώρησης της γενικής στη νέα ελληνική (Ανδριώτης 1992:45· Browning 1972:62-4· Tonnet 1995:180). Πράγματι, και για να περιοριστούμε στο περιβάλλον που ορίζεται από το συμπλήρωμα των προαναφερόμενων ρημάτων, η δοτική (δίδωμι τινί τι) εκτοπίστηκε, στην αλεξανδρινή κοινή, από τη γενική (του δίνω κάτι), η δε γενική έχει, στη NEK, παραχωρήσει τη θέση της στην αιτιατική, όχι ακόμη σε όλα τα περιβάλλοντα αλλά μόνο στον πληθυντικό της ασθενούς προσωπικής αντωνυμίας: τους δίνω κάτι, και όχι των δίνω κάτι. Η κατίσχυση της αιτιατικής στον πληθυντικό, με τη γενική να παραμένει ακλόνητη στον ενικό, αφορά, όπως προείπαμε, την NEK, ενώ στις βορειοελλαδικές διαλέκτους η αιτιατική έχει εκπορθήσει τη γενική και από τον ενικό:

τον δίνω κάτι. Εάν όμως στη NEK το συμπλήρωμα των υπό εξέταση ρημάτων δεν είναι αντωνυμικό αλλά ονοματική φράση, η γενική διατηρεί στον ενικό μέρος μόνο της ισχύος της: δίνω του Κώστα κάτι, αφού αναγκάζεται να μοιράζεται το περιβάλλον αυτό με την αιτιατική, η οποία όμως μπορεί να συνοδεύει την ονοματική φράση μόνο εάν η τελευταία εμφανίζεται στο δομικό πλαίσιο μιας εμπρόθετης φράσης: δίνω (εις) τον Κώστα κάτι. Η εμπρόθετη φράση μπορεί να χρησιμεύσει ως όχημα για την εισαγωγή της αιτιατικής στον ενικό ακόμη και όταν το συμπλήρωμα είναι προσωπική αντωνυμία· ωστόσο σε εμπρόθετη φράση μπορεί να εμφανίζεται μόνο η ισχυρή μορφή της αντωνυμίας, ενώ, όπως είδαμε, η ασθενής προσωπική αντωνυμία συνεχίζει να εμφανίζεται σε πτώση γενική στην NEK, και βεβαίως εκτός εμπρόθετης φράσης: του δίνω κάτι / δίνω σε αυτόν κάτι. Φαίνεται μάλιστα ότι η παρεμβολή μιας αναλυτικής δομής, της εμπρόθετης φράσης (με ονοματική φράση ή ισχυρή αντωνυμία σε αιτιατική), ως τρίτου διεκδικητή στην αντιπαράθεση δύο συνθετικών δομών, της δοτικής και της γενικής, κατά την ελληνιστική περίοδο είχε ως παρενέργεια να προωθηθεί, κατά κάποιον τρόπο *ακαίρως*, η αιτιατική στα περιβάλλοντα που διεκδικούσαν οι άλλες δύο πτώσεις. Πράγματι, η μακροχρόνια διεργασία υποκατάστασης είναι αυτή που αναφέρουμε ανωτέρω: η δοτική αντικαθίσταται βαθμιδόν από την γενική, η οποία με τη σειρά της εκτοπίζεται από την αιτιατική, και μόνο δια του οχήματος της εμπρόθετης φράσης εμφανίζεται κατά την ελληνιστική περίοδο η αιτιατική να υποσκελίζει τη γενική και να έρχεται άμεσα αντιμέτωπη με τη δοτική.

Για να συνοψίσουμε, από την ανωτέρω ανάλυση συνάγεται ότι η Κατερίνα και ο Σπύρος (και πιθανόν άλλοι ομόφυλοί τους) διαθέτουν ένα μεταβλητό κανόνα ο οποίος αντικαθιστά τη γενική με την αιτιατική της ασθενούς προσωπικής αντωνυμίας που επέχει θέση συμπληρώματος (εμμέσου αντικειμένου ή χαριστικού/αντιχαριστικού) ρημάτων όπως τα λέω, δίνω, κάνω, βάζω, φωνάζω, και φέρω. Στο ανωτέρω περιβάλλον, η επιλογή της γενικής εντάσσεται στο σύστημα της NEK, και της αιτιατικής σε αυτό της BE, επομένως η πιθανότητα να εμφανιστεί η μία ή η άλλη από τις δύο πτώσεις στον λόγο επηρεάζεται από το κατά πόσον στον λεκτικό σχεδιασμό των δύο πληροφορητών υπερισχύει η επίδραση ομιλητών ή γενικότερων προτύπων της μιας ή της άλλης ποικιλίας. Επί πλέον, η υποκατάσταση της αιτιατικής σε σειρά ειδικότερων περιβαλλόντων της γενικής εντάσσεται σε διαχρονική τάση μακράς διαρκείας της ελληνικής γλώσσας: στον πληθυντικό, η αντικατάσταση έχει εδραιωθεί, ενώ στον ενικό η αντιπαράθεση παραμένει αμφίρροπη· και ενώ η ασθενής προσωπική αντωνυμία αποτελεί εξαιρετικά ευνοϊκό περιβάλλον για τη διατήρηση της γενικής, μια ονοματική φράση ή μια ισχυρή προσωπική αντωνυμία, εμφανιζόμενες στο πλαίσιο μιας εμπρόθετης φράσης, καθιστούν δυνατή την εμφάνιση της αιτιατικής σε θέση συμπληρώματος των προαναφερόμενων ρημάτων.

Όπως και στην περίπτωση του ευφωνικού κανόνα (βλ. 3.2.1. ανωτέρω), εντύπωση προκαλεί η λεπτότητα και κανονικότητα του παρόντος μεταβλητού κανόνα, ο οποίος ρυθμίζει τα της πτώσης του συμπληρώματος των προαναφερόμενων ρημάτων σε πλήρη αρμονία με τις μακροπρόθεσμες διαχρονικές τάσεις της ελληνικής. Η προκαλούμενη εντύπωση είναι ιδιαίτερα ισχυρή αν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι δύο πληροφορητές που διαθέτουν τον κανόνα αυτόν είναι αναλφάβητοι, φτωχοί άνθρωποι, οι οποίοι μάλιστα ομιλούν την ελληνική ως δεύτερη και όχι ως πρώτη γλώσσα.

3.2.3. Διάφορες φωνολογικές - μορφολογικές αποκλίσεις από το πρότυπο της NEK

Στις συνεντεύξεις απαντούν διάφοροι γλωσσικοί τύποι οι οποίοι αποκλίνουν από το πρότυπο της NEK και οι μικροί αριθμοί των οποίων δεν επιτρέπουν την μετά βεβαιότητος κατηγοριοποίησή τους. Η γενική εντύπωση όμως είναι ότι οι τύποι αυτοί είναι διαλεκτικοί ή ιδιολεκτικοί, με την έννοια ότι συμμορφώνονται στους γενικούς κανόνες της ελληνικής, ή τουλάχιστον αποτελούν αποδεκτές επεκτάσεις τους. Ακολουθούν τα χαρακτηριστικότερα από τα φαινόμενα αυτού του τύπου.

3.2.3.1. Τροπή ισοσύλλαβων ουσιαστικών της NEK σε ανισοσύλλαβα.

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα ακόλουθα παραδείγματα πληθυντικού, πάντοτε, αριθμού:

(88)

Αλέκα: Κι εσείς για προίκα τί έχετε; Σεντόνια, ποτήρατα...

(89)

Αλέκα: Κλέβουνε και τροφίματα

(90)

Αλέκα: Όταν έρχεται η αστυνομία λένε και φωνάζουν οι Γύφτοι: “Οι ρουφιάνηδες!”

(91)

Αλέκα: Τ’ αδέρφια μας πάνε στρατιώτηδες...

τα οποία συμμορφώνονται προς ανισοσύλλαβα κλιτικά υποδείγματα και όχι προς τα ισοσύλλαβα που διέπουν την κλίση τους στο πλαίσιο της NEK:

Τσιγγάνικη ελληνική	αντί για	NEK
ποτήρ-ατα		ποτήρ-ια
τροφίμ-ατα		τρόφιμ-α
στρατιώτ-ηδες		στρατιώτ-ες

ρουφιάν-ηδες

ρουφιάν-οι

Πράγματι, τα ποτήρ-ι - ποτήρ-ατα και τρόφιμ-ο - τροφίμ-ατα της τσιγγάνικης ελληνικής ακολουθούν στον μεν ενικό την παραδοσιακή ισοσυλλαβική κλίση στο πλαίσιο της NEK, ενώ στον πληθυντικό μεταπηδούν σε άλλη, ανισοσυλλαβική κλίση, αυτή των (καθ' όλα 'αξιοπρεπών') παράδειγμ-α - παραδείγμ-ατα, επίτευγμ-α - επιτεύγμ-ατα, κατάλυμ-α - καταλύμ-ατα. Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν για τα στρατιώτ-ης - στρατιώτ-ηδες και ρουφιάν-ος - ρουφιάν-ηδες, τα οποία προσχωρούν ως προς τον πληθυντικό τους στην κλίση 'λαϊκών' ουσιαστικών όπως τα μπακάλ-ης - μπακάλ-ηδες, μανάβ-ης - μανάβ-ηδες, χασάπ-ης - χασάπ-ηδες.

3.2.3.2. Παλαιοί τύποι μειωμένου κοινωνικού κύρους

Μερικοί τύποι που απαντούν στις συνεντεύξεις έχουν, από την οπτική της NEK, λαϊκό ή διαλεκτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, βρίσκονται στη γλώσσα επί μακρό χρονικό διάστημα και χρησιμοποιούνται ευρέως και εκτός τσιγγάνικης κοινότητας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι τύποι αγγόνι, αμή, αρρεβώνες, αρχίνησα/αρχίνισα, βολές, γλέπω, έμπορας, πάλε, παντρεύσανταν, ποδάρια, τι, της, ψένουμε, αντί των αντίστοιχων τύπων της NEK εγγόνι, αμέ, αρραβώνες, άρχισα, φορές, βλέπω, έμπορος, πάλι, παντρεύονταν, πόδια, γιατί (=διότι), της, ψήνουμε:

(92)

Κοντού: Οι Ελληνίδες δηλαδή είναι πιο όμορφες από τις δικές σας;

Κώστας: Ναι, αμή!

(93)

Κατερίνα: Είπαμε ναι. Δώσαμε ένα λόγο εδώ, δεν αρραβώνιασε ακόμα, δεν έχουμε κάνει αρρεβώνες... Στο λόγο είπαν ναι (...) κι έχουμε κάνει τώρα λόγο. Μετά τα Χριστούγεννα Άη Βασίλη θα κάνουμε αρρεβώνες και μετά από το καρπούζι, της Παναγίας θα κάνουμε τα στέφανα.

(94)

Βλασσία: Έναν καφέ. Για να πιάσουν οι αρρεβώνες.

(95)

Νίκος: Εγώ το 'μάνα' το αρχίνησα...

(96)

Κατερίνα: Ναι, είχα πάει σκολείο δύο βολές.

(97)

Βλασσία: Δεν γλέπω ... κοίταξε, δεν γλέπω ... Απογοητεύεται ο άνθρωπος, αυτά που γλέπει, αυτά π' ακούει.

(98)

Αλέκα: Με γλέπει ένας με το παντελόνι...

Παλιά όταν μέναμε στη Λευκίμμη, δεν γλέπαμε κανένα.

...όταν γλέπω κάποιο βιβλίο το διαβάζω.

(99)

Χριστίνα: ... γλέπω τις δασκάλες που γράφουν...

(100)

Κατερίνα: Όταν θα γλέπουν ένανε, να τονε σέβονται...

(101)

Κοντού: Τί θα 'θελες να γίνεις όταν μεγαλώσεις, αν ήξερες γράμματα;

Σπύρος: Έμπορας.

(102)

Αλέκα: Έχει κάποια άλλη εγχείρηση ο Γιώργος πάλε εδώ

(103)

Βλασσία: το Πάσχα πάλε είναι κάποια εκκλησιά πάλε

(104)

Κατερίνα: Μετά από εκεί πήρε τηλέφωνο το παιδί πάλε.

(105)

Βλασσία: Από μικρά παντρεύσανταν, δεκατριώ, δεκατεσσάρω

(106)

Ανδρέας: ...πονάνε τα ποδάρια μου (...) είμαι ανάπηρος από το ποδάρι μου.

(107)

Κατερίνα: Να μη το πεις του πατέρα μου, τι θα με σκοτώσει...

(108)

Κατερίνα: ...“Πες της μάνας σου...”

(109)

Βλασσία: ...το ψένουμε...

Παρά το ότι ο ομιλητής της NEK ενδέχεται να αποδίδει μειωμένο κοινωνικό κύρος στον χρήστη τέτοιων τύπων, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το αμή (< αν μη) είναι πρόγονος του αμέ, τα αγγόνι, αρχίνησα, αρρεβώνες έμπορας, ποδάρια και ψένουμε χρησιμοποιούνται ευρύτατα σε λαϊκότερα περιβάλλοντα και εκτός τσιγγάνικης κοινότητας, το βολές προέρχεται από το αρχαίο βολή με επίδραση του φορά, στο γλέπω εκδηλώνεται η παλαιά τάση του /v/ να τρέπεται σε /γ/, π.χ. βλέφαρον > γλέφαρον, το πάλε υπάρχει στην ελληνική γλώσσα ήδη από τους μεσαιωνικούς χρόνους, ο διαλεκτικός αιτιολογικός σύνδεσμος τι είναι απευθείας απόγονος του αρχαίου ότι, και, τέλος, η κατάληξη -σανταν του παρατατικού της παθητικής φωνής (παντρευόσανταν) αποτελεί παραλλαγή της -σαντε της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, ενώ το άρθρο της αποτελεί ενδεχομένως υβριδικό σχηματισμό από το της της NEK και το κερκυραϊκό τση (Κοντοσόπουλος 1981:42,47).

3.2.3.3. Απώλεια αρχικού φωνήεντος

Ορισμένες λέξεις εμφανίζονται ενίοτε στις συνεντεύξεις χωρίς το προβλεπόμενο από την NEK αρχικό φωνήεν, π.χ. ντάξει αντί για εντάξει, νοχλάνε αντί για ενοχλούν, βλόησε αντί για ευλόγησε, διωτικό αντί για ιδιωτικό, λαδαπές αντί για αλλοδαπές:

(110)

Νίκος: Ντάξει, κάτσαμε ευγενικά, μιλήσαμε...

Ντάξει, ζούσαμε, κανένα πρόβλημα.

“Ντάξει μωρέ Νίκο, εμείς δεν ζούμε με τις Ελληνίδες!”

(111)

Κουρκούλου: Σκέφτεσαι να κάνεις παιδιά;

Ανδρέας Σ.: Αργότερα. Ντάξει.

(112)

Αλέκα: Ντάξει, το παραδέχομαι, κλέβουνε, βρίζουνε τους άλλους.

Ντάξει, τζην φοράω.

Ντάξει, οι Τσιγγάνοι μπορεί να μην ξέρουν γράμματα αλλά ξέρουν να λογαριάζουν.

(113)

Κατερίνα: ...να μην πίνουνε χασίς, να μη νοχλάνε τον άλλον.

“Κύριε, μας νοχλάει... οι Γύφτοι...”

(114)

Βλασσία: Τους βλόησε ο παπάς...

...και κανόνισε ο άνθρωπος και μας έφερε διωτικό, δικό του νερό.

...είχαν βγάλει ταυτότητες ‘λαδαπές’, δεν ξέρω, σαν χάρτινες.

Η απώλεια αυτή του αρχικού φωνήεντος δεν είναι προϊόν αφαίρεσης, ήτοι αποτέλεσμα συμπτωματικής γειννίας με προηγούμενο τελικό φωνήεν, π.χ. σου είπε > σού ’πε, αλλά αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό των λέξεων αυτών στην ομιλία διαφόρων πληροφορητών. Θα πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι και αυτό το φωνολογικό φαινόμενο απαντά ευρύτερα στο πλαίσιο της λαϊκότερης πλευράς της ΝΕΚ. Πράγματι, μπορεί στα αφτιά μερικών ομιλητών της ΝΕΚ τα διωτικό και λαδαπές να προδίδουν ‘αγραμματοσύνη’, και τα βλόησε και νοχλάω να ηχούν υπερβολικά λαϊκά, ωστόσο το ντάξει ακούγεται συχνότατα σε επικοινωνία μεταξύ οικείων κάθε κοινωνικού επιπέδου, τα δε μέρα < ημέρα, βδομάδα < εβδομάδα, γκαστρώνω < εγγαστρώνω, γκαρδιακός < εγκάρδιος, νοίκι < ενοίκιον, πεθυμάω < επιθυμώ, είναι μερικοί μόνο από πάμπολλους τύπους με παρόμοιο σχηματισμό που είναι πλήρως ενταγμένοι στον ανεπίσημο καθημερινό λόγο. Επί πλέον, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, η απώλεια του αρχικού φωνήεντος είναι μεταβλητό φαινόμενο, ήτοι δεν πραγματοποιείται απαραίτητως κάθε φορά που απαντούν στον λόγο των ίδιων πληροφορητών οι σχετικοί τύποι:

(115)

Κατερίνα: Ας πούμε, τα δικά σας παιδιά. Γύφτοι, βρομιάρηδες, έτσι μαλώνανε τα παιδιά, κοίταζε ο δάσκαλος και ενόχλαε τα δικά μας παιδιά. Τους άλλους δεν τους ενόχλαε. Πήγαιναν τα δικά σας τα παιδιά. Κύριε, μας νοχλάει...οι Γύφτοι, μας πειράζουν οι Γύφτοι...

(116)

Αλέκα: Όποιος, βρίζει κάποιος τη ράτσα μου, δεν θα ενοχληθώ; Ε, θα ενοχληθώ.

Όταν μας δίνουν κάτι οι γονείς μας και μπροστά να μην είναι οι άλλοι πρέπει να τους πούμε ευχαριστώ. Και όταν θέλουμε να αγγίξουμε κάτι μας λένε οι γονείς μας να τους ρωτάμε προτού το κάνουμε. Φερειπείν, όταν πάω να ανοίξω την τηλεόραση πρέπει να ρωτάμε τη μητέρα μας.

(117)

Βλασσία: ...ο άντρας μου είχε υπηκοότητα αλλαδαπή.

...και είχαν δηλωθεί αυτοί και είχαν βγάλει ταυτότητες 'λαδαπές', δεν ξέρω, σαν χάρτινες.

(118)

Κουρκούλου: Είχατε σπίτι δηλαδή;

Βλασσία: Όχι δικό μας, με ενοίκιο, νοικιάζαμε, όπου πηγαίναμε νοικιάζαμε σπίτια...

3.2.3.4. Ιδιολεκτικοί σχηματισμοί

Στους ελάχιστους ιδιολεκτικούς (ή, από τη συγχρονική άποψη της επικρατούσας νόρμας, 'λανθασμένους') σχηματισμούς που απαντούν στις συνεντεύξεις θα μπορούσαν να ενταχθούν οι τύποι λαδαπές και διωτικό, τους οποίους εξετάσαμε στην προηγούμενη παράγραφο από την άποψη της απώλειας του αρχικού φωνήεντος. Το τρίτο και τελευταίο ιδιολεκτικό φαινόμενο σε απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις συνολικής διάρκειας επτά ωρών αφορά τους τύπους ειδιοποιήσει (ειδοποιήσει) και ειδιοποιάω (ειδοποιώ), οι οποίοι μάλιστα χρησιμοποιούνται από δύο (μεσηλίκες) πληροφορήτριες, ο πρώτος από τη Βλασσία και ο δεύτερος από την Κατερίνα. Στους τύπους αυτούς μπορούμε να εικάσουμε την επίδραση του λανθασμένου συσχετισμού τους με το επίθετο ίδιος ως πρώτο συνθετικό κατά τα ιδιοτροπία, ιδιοποιούμαι, ιδιοσυγκρασία.

(119)

Βλασσία: Πήγαμε αμέσως γιατί τον είχε ειδιοποιήσει από 'δω ο γιατρός

(120)

Κατερίνα: ...και μου λέει, "Τον αγαπώ, μάνα. Αν δεν τον δώσεις εσύ, εγώ σ' ειδιοποιάω να πεις για τον πατέρα μου, ότι τον αγαπάω και θέλω να έρθει να με ζητήσει. Αν εσύ δεν πεις για τον πατέρα μου και δεν δεχτεί ο πατέρας μου, εγώ θα τον κλέψω και θα φύγω, εγώ όμως σ' ειδιοποιάω", λέει τώρα η κόρη μου για μένα.

Πέρα από τον ιδιολεκτικό (ή ‘λανθασμένο’) χαρακτήρα των ανωτέρω τύπων, θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε σε αυτούς την ανάπτυξη του /γ/ μεταξύ δύο φωνηέντων, η οποία είναι χαρακτηριστική διαφόρων διαλεκτικών ιδιωμάτων (Κοντοσόπουλος 1981:64) αλλά απαντά και στην NEK (άωρος > άγουρος, καίομαι > καίγομαι).

Αλλά παρατηρείται στις συνεντεύξεις και η εκδήλωση της ακριβώς αντίθετης τάσης, ήτοι της αποβολής του /γ/ από περιβάλλοντα στα οποία η NEK το διατηρεί: βλόησε < ευλόγησε, διαταή < διαταγή, απαγωγή < απαγωγή:

(121)

Βλασσία: Τους βλόησε ο παπάς

...είχε έρθει μια διαταή...

(122)

Παναγιώτα: Άμα κάνουν απαγωγή, φωνάζουνε

Κουρκούλου: Η απαγωγή τί είναι;

Αλέκα: Απαγωγή είναι όταν μια κοπέλα κι ένα αγόρι αγαπιώνται και κλεφτούνε. Είναι σαν να παντρεύονται

Και αυτή η τάση όμως απαντά συχνά στην ευρύτερη ελληνική, και η μόνη διαφορά ανάμεσα στη NEK και άλλες ελληνικές ποικιλίες βρίσκεται στις λέξεις χωρίς /γ/ τις οποίες έχει αποδεχθεί η NEK: οι μεν βλόησε, διαταή, δεν έχουν γίνει αποδεκτές, ενώ οι τρώω (< τρώγω), ρολόι (< ωρολόγιον) είναι πλήρως ενταγμένες στην κυρίαρχη ποικιλία.

Ενδιαφέρουσα είναι και η χρήση της ασυναίρετης κατάληξης -άω (ειδιοποιάω) αντί της ‘καθωσπρέπει’ συνηρημένης -ώ της NEK (ειδοποιώ). Φυσικά, και αυτός ο σχηματισμός κάθε άλλο παρά σπάνιος είναι στην λαϊκότερη πλευρά της NEK: πεθυμάω, αγαπάω, βαρυκομάω, παρατάω, πατάω, διψάω, κ.ά. Η μόνη διαφορά του υπό εξέταση τύπου στην ομιλία της Κατερίνας από τον αντίστοιχο της NEK είναι ότι για αυτήν το λέξημα (ήτοι η αφηρημένη λεξική μονάδα: βλ. Lyons 1968:197) ΕΙΔΟΠΟΙΩ έχει προσχωρήσει στην τάξη των προαναφερόμενων εκλαϊκευμένων ρημάτων, και κατά συνέπεια υιοθετεί τη λαϊκότερη ασυναίρετη κατάληξη -άω, ενώ για τους ομιλητές της NEK διατηρεί τον περισσότερο λόγιο χαρακτήρα του, και επομένως τη λόγια συνηρημένη κατάληξη -ώ.

Ακόμη πιο ενδιαφέρον ίσως είναι το γεγονός ότι στο πλαίσιο της NEK το ειδοποιώ ανήκει στην τάξη των συνηρημένων ρημάτων σε -έω/ω ενώ στην ομιλία της Κατερίνας έχει προσχωρήσει στην τάξη των σε -άω/ω. Ωστόσο, και αυτή η διεργασία είναι χαρακτηριστική της NEK, όπου από τις τρεις τάξεις των παλαιών συνηρημένων ρημάτων της β’ συζυγίας, τα σε -όω/ω τείνουν να προσχωρούν στην ομάδα των σε -έω/ω, και αυτά με τη σειρά τους σε αυτή των σε -άω/ω. Έτσι, στις διάφορες δημόσιες υπηρεσίες, ο/η κατώτερος/η υπάλληλος που έχει ίσως αρχίσει να ξεχνάει μερικά κεφάλαια της σχολικής γραμματικής θα ακουστεί συχνά να εξηγεί στον πολίτη ότι ‘δεν δικαιείται’ κάποιας ευνοϊκής ρύθμισης, μεταφέροντας κατ’ αυτόν τον τρόπο το λέξημα ΔΙΚΑΙΟΥΜΑΙ από την αρχική του τάξη των σε -όω/ω (δικαιό-ομαι > δικαιούμαι,

δικαιό-εσαι > δικαιούσαι, δικαιό-εται > δικαιούται, κ.λπ.) σε αυτή των σε έω/ώ (κρατέ-ομαι > κρατούμαι, κρατέ-εσαι > κρατείσαι, κρατέ-εται > κρατείται, κ.λπ.). Με τη σειρά τους, τα σε έω/ώ τείνουν να μεταπηδούν στην τάξη των σε άω/ώ: κρατάω, κρατάς, κρατάει, κ.λπ. Όπως μάλιστα (ελπίζω ότι) καταδεικνύω στο Daltas 1979:456-473, η τάση αυτή δεν εκδηλώνεται εξ ίσου έντονα σε όλα τα μέλη της τάξης των σε έω/ώ, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται στους κόλπους της τρεις ειδικότερες τάξεις: στην πρώτη, πλέον προωθημένη, από αυτές ανήκουν τα ΚΡΑΤΩ, ΚΤΥΠΩ, ΠΑΤΩ, ΣΥΖΗΤΩ, κ.ά., κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι συνήθως συμπεριφέρονται ως μέλη της τάξης σε άω/ώ στον καθημερινό λόγο· η επόμενη ομάδα περιλαμβάνει ρήματα όπως τα ΔΗΜΙΟΥΡΓΩ, ΕΞΟΜΟΛΟΓΩ, ΣΥΓΚΙΝΩ, τα οποία ακολουθούν την κλίση της αρχικής τους τάξης σε έω/ώ στον επισημότερο λόγο και μεταπηδούν στην τάξη των σε άω/ώ σε περισσότερες οικείες περιστάσεις, κυρίως ως προς τους τύπους ατελούς ποιού ενεργείας της παθητικής φωνής· και τέλος η τρίτη ομάδα (ΕΙΔΟΠΟΙΩ, ΕΝΝΟΩ, ΘΕΩΡΩ, ΜΙΜΟΥΜΑΙ, κ.ά.) είναι η πλέον συντηρητική κατά το ότι ανθίσταται στην έλξη του κλιτικού υποδείγματος της τάξης των σε άω/ώ. Ο τύπος ειδιοποιάω της Αθιγγανίδας πληροφορήτριας εντάσσεται αρμονικότερα στη μακροχρόνια αυτή διεργασία γλωσσικής μεταβολής της NEK, εφόσον είναι αποτέλεσμα της προσχώρησης ενός ρήματος σε -έω/ώ στην τάξη των ρημάτων σε -άω/ώ· επί πλέον, σε σύγκριση προς τα ισχύοντα στη NEK, αποτελεί ιδιαίτερα προωθημένο σχηματισμό, αφού το ΕΙΔΟΠΟΙΩ είναι μέλος της πλέον συντηρητικής τάξης συνηρημένων ρημάτων, αυτών δηλαδή που, όπως είπαμε, δεν φαίνεται να ελκύονται από το υπόδειγμα των σε -άω/ώ.

Με άλλα λόγια, οι δύο πληροφορήτριες όχι απλώς έχουν συλλάβει διαισθητικά το εξαιρετικά περίπλοκο αυτό φαινόμενο διαχρονικής μεταβολής και συγχρονικής ποικιλότητας της NEK αλλά και το προωθούν ένα βήμα περαιτέρω προς την ολοκλήρωσή του αφού κινητοποιούν ένα μέλος της πλέον ανθεκτικής στη μεταβολή τάξης συνηρημένων ρημάτων. Παρέλκει δε να σημειώσουμε ότι κατά τα άλλα τόσο η Κατερίνα όσο και οι άλλοι πληροφορητές ακολουθούν το πρότυπο της NEK για τον μεταβλητό σχηματισμό των άλλων συνηρημένων ρημάτων:

(123)

Κατερίνα: Και μου λέει, “Τον αγαπώ μάνα. Αν δεν τον δώσεις εσύ, εγώ σ’ ειδιοποιάω να πεις για τον πατέρα μου, ότι τον αγαπάω και θέλω να έρθει να με ζητήσει”.

Εγώ, όχι, δεν δουλεύω, όχι. Με τα παιδιά ασχολιέμαι, πηγαίνω, κάνω, τί να κάνω!

...τηλεφωνιούταν η κοπέλα μ’ αυτόν

...οι Γύφτοι (...) κατηγοράνε (...) δεν έχεις δει Γύφτο και να μην κατηγοράει.

...να μην πίνουνε χασίς, να μην νοχλάνε τον άλλον.

Δικά σας παιδιά χτυπάγανε τα παιδιά μου.

...πολλοί με μισούνε.

(124)

Βλασσία: ...δεν ασχολιώνται...

...θα γυρίζουμε στις γειτονιές και θα πουλάμε...

(125)

Αλέκα: Όποιος, βρίζει κάποιος τη ράτσα μου, δεν θα ενοχληθώ; Ε, θα ενοχληθώ.

Όταν μας δίνουν κάτι οι γονείς μας και μπροστά να μην είναι οι άλλοι πρέπει να τους πούμε ευχαριστώ. Και όταν θέλουμε να αγγίξουμε κάτι μας λένε οι γονείς μας να τους ρωτάμε προτού το κάνουμε. Φερειπείν, όταν πάω να ανοίξω την τηλεόραση πρέπει να ρωτάμε τη μητέρα μας.

3.2.3.5. Λοιπά μορφοφωνολογικά χαρακτηριστικά

Στο πλαίσιο της ελληνικής των Τσιγγάνων της Κέρκυρας απαντούν μερικά ακόμη μορφοφωνολογικά φαινόμενα διαλεκτικού ή ιδιολεκτικού χαρακτήρα. Τα φαινόμενα αυτά, τα οποία αφ' ενός είναι αποτέλεσμα εκμετάλλευσης δυνατοτήτων της ευρύτερης ελληνικής και δεν δημιουργούν προβλήματα κατανόησης κατά τη διακοινοτική επικοινωνία, αφ' ετέρου παρουσιάζουν μικρή συχνότητα εμφάνισης και περιορισμένη δομική σπουδαιότητα, είναι τα εξής:

(α) Η πρόθεση *για* χρησιμοποιείται ενίοτε στις συνεντεύξεις με ευρύτερο λειτουργικό πεδίο από ό,τι στη ΝΕΚ, ήτοι αφ' ενός αντί για τη *σε*:

(126)

Κατερίνα: Λέγανε Γύφτοι για τα παιδιά αυτά και...

“...Αν εσύ δεν πεις για τον πατέρα μου και δεν δεχτεί ο πατέρας μου, εγώ θα τονε κλέψω και θα φύγω, εγώ όμως σ' ειδοποιγάω”, λέει τώρα η κόρη μου για μένα.

αφ' ετέρου για να εισαγάγει εμπρόθετη φράση σε θέση συμπληρώματος μετά από ρήματα που στη ΝΕΚ συντάσσονται με απρόθετη αιτιατική:

(127)

Κοντού: Θεωρείτε ότι τα παιδιά σας έχουν υποχρέωση να σας κοιτάζουν;

Ανδρέας: Για μένα; (=Να κοιτάζουν εμένα;) Τί να μου κάνουν τα παιδιά; Έχουν δέκα παιδιά ο καθένας...

(128)

Κατερίνα: Λέγανε Γύφτοι για τα παιδιά αυτά και ... (=Λέγανε τα παιδιά αυτά Γύφτους)

(β) Το τελικό -ς προστίθεται ενίοτε στο τέλος των επιρρηματικών λέξεων αντίς, επειδής, τότες:

(129)

Δημήτρης Σ.: Κι εμείς δεν πηγαίναμε τότες (σσ: στο σχολείο) και δεν μάθαμε τίποτα.

(130)

Βλασσία: Δηλαδή αντίς να πάμε μπροστά τώρα, πάμε προς τα πίσω.

(131)

Νίκος: Όχι επειδής απ' τη μάνα της.

(132)

Αλέκα: Δεν υπάρχει κάτι. Επειδής είμαστε μελαχροinoί;

(γ) Η επιρρηματική φράση στην πραγματικότητα χρησιμοποιείται ενίοτε με την επιβεβαιωτική έννοια των επιρρημάτων πράγματι, πραγματικά και όχι για να εισαγάγει αντίθεση προς κάποια υποθετική κατάσταση, παραποιημένη απόδοση της πραγματικότητας, ή λανθασμένη αντίληψη, όπως συμβαίνει συνήθως στη ΝΕΚ:

(133)

Βλασσία: Θα δουλέψουμε λέω σαν μανάβηδες. Θ' αγοράζουμε πράγματα και θα γυρίζουμε στις γειτονιές και θα πουλάμε...Και στην πραγματικότητα ξεκινήσαμε, και μ' αυτή τη δουλειά που ξεκινήσαμε δεν την έχουμε σταματήσει.

Ωστόσο, τα επόμενα δύο παραδείγματα δείχνουν ότι ούτε η επιβεβαιωτική έννοια της φράσης στην πραγματικότητα ούτε το λογιότερο επίρρημα πράγματι λείπουν από το ρεπερτόριο των Τσιγγάνων

(134)

Κουρκούλου: Γιατί σας τό 'κοψαν; (σσ: το ρεύμα)

Βλασσία: Γιατί αυτό που κάναμε ήτανε στην πραγματικότητα παράνομο.

(135)

Αλέκα: Εδώ κάτω πράγματι, πρέπει να μπει κάποια συμμόρφωση

(δ) Στο συμφωνικό σύμπλεγμα -σχ της λέξης της NEK σχολείο, το εξακολουθητικό δεύτερο στοιχείο του αντικαθίσταται στις συνεντεύξεις από το αντίστοιχο στιγμιαίο, -σκ, σύμφωνα με τα ισχύοντα στο οικειότερο ύφος της NEK (π.χ. εσχάρα > σκάρα, σκαρί, σχίζω > σκίζω, σχοινί > σκοινί, σχολή > σχόλη > σκόλη, σχολαρίκιον > σκουλαρίκι). Ωστόσο, η εκλαϊκευτική αυτή διεργασία δεν επεκτείνεται ούτε στο τονικό σχήμα της λέξης, το οποίο παραμένει παροξύτονο, ούτε στη φωνηεντική αλληλουχία /'io/, η οποία δεν συνιζάνει σε /'jo/. Με άλλα λόγια, οι Τσιγγάνοι πληροφορητές χρησιμοποιούν τον υφικά ενδιάμεσο τύπο σκολείο, ο οποίος είναι εκλαϊκευμένος μόνο ως προς το πρώτο του ήμισυ, ήτοι εν μέρει λαϊκό σκολείο και εν μέρει λόγιο σχολείο:

(136)

Κατερίνα: ...ας πούμε ο Δήμαρχος, μας στέλνουνε τα ψήφα και πρόεδρος τα ίδια. Να βάλουνε ένα σκολείο ας πούμε, υπάρχουν τα οικόπεδα εδώ κι έχουμε οικόπεδα από 'δω ας πούμε για σκολείο, κι αυτοί έχουνε, κι άλλοι έχουνε να βάλουνε ένα σκολείο μέσα ας πούμε ένα λυόμενο για να πάνε όλα τα παιδιά, όλοι οι Γύφτοι.

(137)

Κοντού: Θέλετε να ζήσετε, μου είπατε, κάπως διαφορετικά, να ζήσετε όπως οι μη Τσιγγάνοι, σε σπίτι. Θέλετε τα παιδιά σας να πηγαίνουν σχολείο;

Νικολέτα: Σε σπίτι, ναι. Σκολείο, να μάθουμε κι εμείς γράμματα και τα παιδιά μας, όλα τα παιδιά τα μικρά θέλουν να μάθουνε όπως τα δικά σας που πάνε σκολείο, να μάθουνε δυο λέξεις (...) Θέλω να είναι καθαρά, μην είναι βρώμικα, να πάνε σκολείο.

Ανάλογη διεργασία έχει διαμορφώσει και τον συμφωνικό δίφθογγο του αποσπάσματος που ακολουθεί:

(138)

Βλασσία: ...ν' ασκοληθώ με τα γράμματα...

ενώ η ακριβώς αντίθετη διεργασία (κτυπά > χτυπάω), ήτοι της εξακολουθητικοποίησης του πρώτου συμφώνου, το οποίο στην επίσημη NEK είναι στιγμιαίο, έχει διαμορφώσει το αρκτικό συμφωνικό σύμπλεγμα του ρήματος στο παράδειγμα που ακολουθεί, σύμφωνα με ευρύτατα διαδεδομένη τάση της ανεπίσημης NEK:

(139)

Κατερίνα: Δικά σας παιδιά χτυπάγανε τα παιδιά μου.

(ε) Ένα εσωτερικό φωνήεν ενίοτε τρέπεται επί το λαϊκότερον:

(140)

Βλασσία: Ήρθε του γιού μου να πάει να υπερετήσσει (=υπηρετήσει).

(141)

Κατερίνα: ...τραβήξαμε κι εμείς απ' τις κολώνες που ήταν τα φωτιστικά
όξω. Και εμείς τραβήξαμε. Έχουμε μικρά παιδιά, φοβούνται τη
 νύχτα, να βγούμε έξω (...) Δεν έχουμε τουαλίτες, να μπαίνουν μέσα
 τα παιδιά (...) Είμαστε όξω.

εάν δε είναι τελικό, είναι δυνατόν να αποκόπτεται:

(142)

Κατερίνα: Τώρα η κόρη μ' (=η κόρη μου) είναι λογοδοσμένη.
 ...μου λέει η κόρη μ', και τώρα λέει τον αγαπώ.

χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αποκοπή είναι υποχρεωτική, ούτε καν για την ίδια ομιλήτρια:

(143)

Κατερίνα: Ε, τον είδε η κόρη μου, κατάλαβες τώρα, την είδε κι αυτός.
 Την ξέρεις την κόρη μου, την ξέρεις;

Εάν η επόμενη λέξη αρχίζει από φωνήεν, το προϊόν της γειτνίασης των δύο φωνηέντων ενίοτε είναι άλλο από αυτό που προβλέπει η NEK:

(144)

Βλασσία: ...με λεκάνες πλαστικές πό 'χουμε...(=πού 'χουμε)
 ...παρόλο πό 'χω οκτώ παιδιά...(=πού 'χω)
 ...ακόμα μέσα στην πόλη πό 'χουν (που έχουν) αυτά, δεν γίνεται.

όπου /u + e/ δεν δίνει /u/ (που έχω > που 'χω), όπως προβλέπει η αρχή της σχετικής ισχύος των γειτονικών φωνηέντων, αλλά /o/ (Τριανταφυλλίδης 1964:27,30). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το φαινόμενο αυτό, η λεγόμενη *κράση*, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο επειδή γίνεται κατά παράβαση της αρχής της σχετικής ισχύος των

φωνηέντων, αλλά κυρίως επειδή τα δυο γονικά φωνήεντα συμμετέχουν στον σχηματισμό του νέου φωνήεντος *ισοβαρώς* και όχι κατά τυχαίο τρόπο: το μεν πρώτο, /u/, κληροδοτεί στο νέο φωνήεν τον [+οπίσθιο] χαρακτήρα του, ενώ το δεύτερο, /e/, το μέσο ύψος του ([-κλειστό, -ανοικτό]).

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η κράση απαντά ενίοτε στη νεοελληνική ποίηση ως φορέας (θετικών) συνδηλώσεων γνήσιου λαϊκού αισθήματος:

Όταν ερχόμουν σιγά, δειλό, παραδαρμένο
και σόγλυφα και σόπλενα τα πόδια δουλωμένο...

(Α. Βαλαωρίτης: *Ο βράχος και το κύμα*)

(στ) Σε μερικά εκφωνήματα, αλλά όχι πάντοτε, ούτε καν στον λόγο του ίδιου ομιλητή, η ονομαστική χρησιμοποιείται σε εμπρόθετες φράσεις αντί της αιτιατικής:

(145)

Κατερίνα: Είναι πολύ άγριοι σ' εμάς τους Τσιγγάνους η Αστυνομία. Σε μερικοί ναι, σε μερικοί όχι όμως. (=σε μερικούς)

(146)

Παναγιώτα: Όταν πήγαινα στο νηπιαγωγείο (...) έπαιζα μόνη μου. Όχι, με κανείς άλλος. Με διώχνανε. (=με κανέναν άλλον)

Και αυτό το φαινόμενο όμως δεν περιορίζεται στην ελληνική των Τσιγγάνων της Κέρκυρας αλλά απαντά ευρύτερα στη λαϊκή πλευρά της ΝΕΚ. Φαίνεται δε ότι εντάσσεται στην αυτή μακροπρόθεσμη τάση απλοποίησης του συστήματος των πτώσεων στην οποία αναφερθήκαμε στο 3.2.2.2. ανωτέρω αποτελώντας το τελευταίο στάδιό της:

Ονομαστική > Αιτιατική > Γενική > Δοτική

(ζ) Στις συνεντεύξεις απαντούν μερικοί ακόμη *άπαξ* τύποι που δεν ανήκουν στην ΝΕΚ χωρίς αυτό να τους καθιστά ακατανόητους ή μη ελληνικούς. Έτσι, στο παράδειγμα:

(147)

Κατερίνα: Μεταξύ όμως τον ερωτεύτηκε η κόρη μου.

το επίρρημα μεταξύ χρησιμοποιείται αντί της πλήρους εμπρόθετης φράσης εν τω μεταξύ, τη χρήση της οποίας όμως η ίδια πληροφορήτρια γνωρίζει καλά:

(148)

Κατερίνα: Ήρθανε εδώ εν τω μεταξύ, κανόνισα εγώ με τον άντρα μου, με τη γιαγιά της, με τον παππού της.

Στα πρώτα δύο από τα επόμενα παραδείγματα,

(149)

Κατερίνα: Όταν είναι για τον ψήφο, μας θέλουνε;

(150)

Βλασσία: Όταν αρχίζουν να έρχονται για τους ψήφους, κατεβαίνουν, ενδιαφέρονται, κάνουν...

(151)

Κατερίνα: ...ας πούμε ο Δήμαρχος, μας στέλνουνε τα ψήφα και πρόεδρος τα ίδια.

η (θηλυκού γένους) ψήφος εμφανίζεται σε αρσενικό γένος, πράγμα που είναι αποδεκτό στο ανεπίσημο ύφος της NEK. Στο τρίτο όμως τρέπεται σε ουδέτερο, πράγμα που δεν εμποδίζει μεν την κατανόηση αλλά χαρακτηρίζει έντονα την πληροφορήτρια ως μη ανήκουσα στη χορεία των συνεπών ομιλητών της NEK.

Ανάλογα ισχύουν για τη χρήση του επιρρήματος παρ'αντίως αντί του εναντίον της NEK:

(152)

Κατερίνα: ...πολλοί με μισούνε.

Κουρκούλου: Υπάρχει λόγος;

Κατερίνα: Όχι δεν τους πειράζω, δεν είμαι κακιά ας πούμε κι αυτοί παρ'αντίως μου. (=εναντίον μου)

Επίσης, συναντούμε τον τύπο συνηθάμε αντί του συνηθίζουμε της NE:

(153)

Βλασσία: δεν τον συνηθάμε εμείς

Στην τελευταία μάλιστα αυτή περίπτωση διαπιστώνουμε την τροπή ενός ρήματος της α' συζυγίας (συνηθίζω) σε ρήμα της β' (συνηθάω), πράγμα που δεν συνηθίζεται στη NEK, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο τύπος αυτός δυσχεραίνει την κατανόηση.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε τη χρήση του επιρρήματος οσόταν (με την έννοια μάλλον του ώστε, για να), το οποίο, εξ όσων γνωρίζω, δεν χρησιμοποιείται στη NEK:

(154)

Βλασσία: ...να 'ξερα λίγα γράμματα, να ζούσα με κόσμο, κατάλαβες τώρα, οσόταν να μη ζω 'δω μέσα σ' αυτό το περιβάλλον.

Η επόμενη περίπτωση αφορά το επίθετο αυστηρός και τα παράγωγά του, το εννοιολογικό πεδίο των οποίων περιλαμβάνει στον λόγο μερικών Τσιγγάνων πληροφορητών όχι μόνο τη σύμφωνη με τη NEK έλλειψη επιείκειας ή ανεκτικότητας αλλά επεκτείνεται έως τη δήλωση των εννοιών 'άγριος', 'ζόρικος', ή 'επίφοβος':

(155)

Βλασσία: ...έχουμε μια φυλή πολύ αυστηρή (...) και η φυλή αυτή έχουνε μια αυστηρότητα. Ότι πει ο πατέρας αυτό θα γίνει. (...) Είναι άνθρωποι αυτοί που λέμε τώρα, τα χαντούρια, είναι η πιο αυστηρή φυλή που υπάρχει! Αυτοί οι άνθρωποι είναι (...) πώς να σου πω, με τα χασίσια και τα ναρκωτικά (...) Είναι η πιο άτιμη φυλή που υπάρχει! Είναι δηλαδή διαρρήκτες, κλέφτες, όλα τα αυτά τα έχουνε...

(η) Στη μέχρι τώρα παρουσίαση, επικεντρώσαμε την προσοχή μας στα γλωσσικά στοιχεία της τσιγγάνικης ελληνικής που συνιστούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό παρεκκλίσεις από τη NEK. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η τσιγγάνικη ελληνική συνίσταται σε παρεκκλίσεις. Αντίθετα, θα πρέπει να τονιστεί ότι ο μέγας όγκος των φαινομένων είναι κοινός στις δύο ποικιλίες, οι δε διαφορές όχι απλώς είναι ελάχιστες αλλά και δεν εμποδίζουν την επικοινωνία αφού σε μεγάλο μέρος τους συγγενεύουν προς διάφορες γεωγραφικές και κοινωνικές ποικιλίες μειωμένου κύρους σε σχέση προς τη NEK. Λόγιες λέξεις, όπως, αιμοδοσία, αναβολή, ανθοκήπιο, απροστάτευτος, ασφάλεια, ατύχημα, αυστηρότητα, γεννήτρια, διαρρήκτης, δικηγόρος, εγγείριση, ελαττώματα, εμβόλιο, ένδυμα, ενοίκιο, ζωέμπορος, ηθικότητα, ηλεκτρολόγος, ιδιοτροπία, καθηγήτρια, κινητό, κοινοτικός, κομμώτρια, μεταποιώ, μικρόβια, μορφωμένος, Νομαρχία, νοσοκομείο, οικιακά, οικοδομή, παραγγελία, παρακολουθώ, παράνομος, παρουσιάζομαι, περιβάλλον, περιποιημένος, πολύτεκνοι, προηγούμενος, πρόνοια, προοδεύω, ρεύμα, στήριξη, συνεργείο, ταλαιπωρία, ταυτότητα, ταχυπαλμία, Τμήμα Υγιεινής, υπεύθυνος, υποθέσεις, χαρακτήρας, χειροτεχνία, χειρουργείο, χειρουργώ, χρήματα, κ.ά., δεν σπανίζουν, ιδιαίτερα δε επιτυχημένη είναι η χρήση των φερειπείν, άραγε και μη τυχόν:

(156)

Αλέκα: Εκείνη τη μέρα, φερειπείν, δεν είμαι εγώ σπίτι...

(157)

Βλασσία: ...κάνουμε τραπέζια, ε, ναι. Φερειπείν, θα γιορτάσει τον Άγιο...

(158)

Παναγιώτα: Φερειπείν, εσύ που είσαι ανύπαντρη δεν κλείνεις τα μάτια σου;

(159)

Αλέκα: Ντάξει, τζην φοράω (...) και φούστες, αλλά δεν μου αρέσει να βρίζουνε μερικοί τον πατέρα μου “Αχ! του Διονύση το κορίτσι φοράει κοντό! Άραγε τί κοπέλα είναι!”

...την άλλη φορά φορούσα κάποια σκιστή φούστα (...) ξέρεις τί λέγανε; Ότι “Άραγε τί κοπέλα είναι!”

(160)

Παναγιώτα: Τα μαζεύουμε, τα βάζουμε σε μία άκρη μη τυχόν τα πάρει κανείς.

Τέλος, η μετάφραση μερικών λόγιων όρων σε λαϊκότερη ελληνική αποτελεί τεκμήριο κατανόησης του πρωτοτύπου εκ μέρους του πληροφορητή καθώς και λεπτού γλωσσικού αισθητηρίου:

(161)

Βλασσία: Κοιτάνε το περιβάλλον, αν έχει μολευτεί... (=μολυνθεί)

3.2.4. Ελάσσονες δομές

Στο υπόλοιπο του τρίτου κεφαλαίου, θα στραφούμε από την εξέταση των επιφανειακότερων γνωρισμάτων της γραμματικής δομής που μας απασχόλησαν ανωτέρω στη μελέτη χαρακτηριστικών μηχανισμών της υποκείμενης δομής του κειμένου και του επικοινωνιακού σχεδιασμού. Στο παρόν υποκεφάλαιο, θα μας απασχολήσει το φαινόμενο των *ελασσόνων δομών*, οι οποίες εμφανίζονται στις συνεντεύξεις με πολύ μεγάλη συχνότητα, δίνοντας στον λόγο πολλών πληροφορητών μια χαρακτηριστική ποιότητα και ενδεχομένως δυσχεραίνοντας την επικοινωνία με ομιλητές της NEK.

Το φαινόμενο της *ελασσονότητας* πρέπει να αντιδιασταλεί από αυτό της *ελλειπτικότητας*. Όπως υποστηρίζω αλλού (Ντάλτας 2002:11-2, 15-7), ελλειπτική είναι μια δομή τα ελλείποντα στοιχεία της οποίας είναι ανακτήσιμα από το συγκείμενο. Έτσι, στον (πεποιημένο) διάλογο που ακολουθεί:

A: Πού πάει η Ευτέρπη;

B: Στο φούρνο.

το εκφώνημα του B ομιλητή είναι ελλειπτικό κατά το ότι τα στοιχεία “Η Ευτέρπη πάει...” που απαιτούνται για να είναι λογικά και συντακτικά πλήρες το εκφώνημα είναι πλήρως ανακτήσιμα από το ερώτημα που θέτει ο A στον B. Σε αντιδιαστολή, μια ελάσσων δομή πρέπει, για να γίνει κατανοητή από τον ακροατή, να αποκατασταθεί βάσει στοιχείων της (εξωγλωσσικής) περίπτωσης ή ακόμη και της εγκυκλοπαιδικής γνώσης του (Ντάλτας 1995:107,213). Έτσι, για να καταλάβουμε τί εννοεί μια μητέρα που λέει στο παιδί της “Μη!”, πρέπει να είμαστε παρόντες στην περίπτωση για να διαπιστώσουμε τί ακριβώς είναι αυτό που κάνει το παιδί και που βρίσκει τη μητέρα αντίθετη. Και για να κατανοήσουμε εκφωνήματα που αναφέρονται σε παρελθούσες καταστάσεις ή εμπειρίες του ομιλητή τις οποίες δεν μοιραστήκαμε μαζί του, θα πρέπει να εικάσουμε από τα συμφραζόμενα και βάσει της γνώσης μας περί του κόσμου ποιες είναι οι πληροφορίες που υπονοούνται.

Το απόσπασμα που ακολουθεί περιέχει αρκετές ελάσσονες δομές, τόσες ώστε η συνεντευξιάστρια αναγκάζεται να συμπληρώσει το πλέον αναγκαίο στοιχείο προκειμένου να έχει το εκφώνημα της πληροφορήτριας ολοκληρωμένο νόημα. Με το σύμβολο (χ) σημειώνονται οι θέσεις από όπου λείπουν πληροφορίες και αντίστοιχα συντακτικά συστατικά:

(162)

Βλασσία: Αυτή η φυλή δεν πήγαινε στρατιώτες, από την οικογένεια του πεθερού μου κανείς δεν είχε πάει. Ενώ ο πατέρας μου, όλοι οι δικοί μας πηγαίνανε, στην Κόρινθο, ναι. Ήταν μια πόλη δηλαδή που δεν μπορούσες (χ). Στο νοσοκομείο όλα (χ). Και στο νοσοκομείο γεννάγανε με διάφορα (χ), ενώ αυτοί (χ) ήταν τίποτα (χ).

Κουρκούλου: Ήταν πίσω σε σχέση με σας.

Βλασσία: Ναι, αλλά τώρα όμως είναι εντάξει.

Στο ανωτέρω απόσπασμα, η πληροφορήτρια αναφέρεται σε δικές της εμπειρίες, χωρίς να λαμβάνει πάντοτε υπ’ όψιν της ότι η συνεντευξιάστρια, η οποία βεβαίως δεν έχει τα ίδια βιώματα, ενδέχεται να μην μπορέσει να συναγάγει από τα συμφραζόμενα ό,τι δεν διατυπώνεται ρητά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η συνεντευξιάστρια αφήνει τις πρώτες τρεις ελάσσονες δομές ασχολίαστες:

“Ήταν μια πόλη δηλαδή που δεν μπορούσες ...” (να κάνεις τί;)

“Στο νοσοκομείο όλα ...” (ήσαν/γίνονταν πώς;)

“Και στο νοσοκομείο γεννάγανε με διάφορα ...” (μέσα; όργανα; συστήματα;)

στην τέταρτη ελάχισσωνα δομή υποθέτει, σωστά όπως φαίνεται, ότι ‘αυτοί’ είναι η φυλή του πεθερού της πληροφορήτριας και όχι οι άνδρες της δικής της φυλής, και στην πέμπτη συμπληρώνει το ουσιαστικά κενό νοήματος ‘τίποτα’ (πέρα από την αρνητικότητα που εκφράζει) με τη ρητή διατύπωση “Ήταν πίσω σε σχέση με σας”.

Στο τελευταίο εκφώνημα του επόμενου διαλόγου, οι ελάχισσωνες δομές που χρησιμοποιεί ο Κώστας, 13 ετών, απαιτούν εκ μέρους του ακροατή την καταβολή ιδιαίτερα έντονης προσπάθειας εκκωδίκευσης:

(163α)

Κοντού: Έχεις τσακωθεί ποτέ με κανένα μπαλαμό;

Κώστας: Με μπαλαμό, ναι, αμή!

Κοντού: Γιατί;

Κώστας: Γιατί δεν μας θέλουν στα μαγαζιά τους. Τελευταία, μας αφήνουν εκεί, κάτι πήρανε εκεί τα παιδιά, πιάνει αυτός το παιδί και το χτύπησε, ενώ ο Αλβανός το πήρε.

Το εκφώνημα αυτό είναι σχεδόν ακατανόητο σε πρώτη προσέγγιση, και είναι πολύ εύκολο να υποθέσει κανείς, όπως έχει γίνει επανειλημμένα κατά το παρελθόν σε μελέτες περιθωριακών ομάδων (βλ. ανάλυση του φαινομένου στα Labov 1969· Ντάλτας 1988), ότι ο Κώστας είναι ‘άγλωσσος’ καθότι Τσιγγάνος. Ωστόσο, εάν προσπαθήσουμε να εκκωδικεύσουμε το κείμενο με κλείδα την έννοια της ελασσονότητας, τα συμπεράσματά μας θα είναι τελείως διαφορετικά, και πάντως χρησιμότερα. Και πρώτα-πρώτα, θα πρέπει να επισημάνουμε τις δομικές θέσεις από τις οποίες απουσιάζουν συστατικά απαραίτητα για την ολοκλήρωση του νοήματος. Κατωτέρω, επαναλαμβάνεται το τελευταίο εκφώνημα του Κώστα εμπλουτισμένο με διευκρινιστικές ερωτήσεις που παρεμβάλλονται στο κείμενο όπου αυτό απαιτείται, όπου δηλαδή χρησιμοποιεί αυτός ελάχισσωνες δομές:

(163β)

Κώστας: Γιατί δεν μας (ποιούς;) θέλουν (ποιοί;) στα μαγαζιά τους. Τελευταία, μας (ποιούς;) αφήνουν (ποιοί; να κάνουν τί;) εκεί (πού;), κάτι (τί) πήρανε εκεί (πού;) τα παιδιά (ποιά παιδιά;), πιάνει αυτός (ποιός;) το παιδί (ποιοί παιδιά;) και το χτύπησε, ενώ ο Αλβανός (ποιός Αλβανός;) το πήρε (ποιοί;).

Για να απαντηθούν τα ανωτέρω ερωτήματα, πρέπει να αναπλάσουμε όσο καλύτερα μπορούμε το περιστατικό που έζησε ο Κώστας και που διηγείται στη συνέντευξη. Ακολουθεί η (μερικώς) αποκατεστημένη μορφή του εκφωνήματος:

(163γ)

Κώστας: Γιατί δεν μας (εμάς τους Γύφτους) θέλουν (οι μπαλαμοί καταστηματάρχες) στα μαγαζιά τους. Τελευταία, μας (εμένα και κάτι άλλα παιδιά, μάλλον Τσιγγανόπουλα, αλλά ίσως και άλλης

προέλευσης) αφήνουν (οι καταστηματάρχες/πωλητές - να μπορούμε) εκεί (στο μαγαζί τους), κάτι (κάποιο εμπόρευμα) πήρανε εκεί (από ένα σημείο του μαγαζιού) τα παιδιά (τα παιδιά της παρέας του Κώστα, και/ή ίσως κάποια άλλα παιδιά), πιάνει αυτός (ένας από το προσωπικό του καταστήματος) το παιδί (ένα Τσιγγανόπουλο) και το χτύπησε, ενώ ο Αλβανός (ένας Αλβανός που ήταν εξ αρχής στην παρέα του Κώστα ή που έτυχε να βρίσκεται και αυτός στο ίδιο μαγαζί εκείνη την ώρα) το πήρε (το αντικείμενο).

Πέρα από την πληρέστερη δυνατή αποκατάσταση των πληροφοριών που δεν έχουν διατυπωθεί ρητά στο αρχικό εκφώνημα, θα πρέπει επίσης να διευκρινίσουμε ποιά είναι η (επιχειρηματο)λογική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο περιστατικό που διηγείται ο Κώστας και τον υπόλοιπο διάλογο, σχέση που επίσης δεν διευκρινίζει ο πληροφορητής. Ο Κώστας καλείται να εξηγήσει γιατί έχει αναγκαστεί να ‘τσακωθεί με μπαλαμούς’. Η πρώτη περίοδος του εκφωνήματός του (“Γιατί δεν μας θέλουν στα μαγαζιά τους.”) αποτελεί επαρκή εξήγηση. Ο Κώστας όμως κρίνει ότι ένα παράδειγμα θα ήταν χρήσιμο για να αντιληφθεί η συνεντευξιάστρια τί σημαίνει να είσαι Τσιγγάνος, και πώς το γεγονός και μόνο ότι είσαι Τσιγγάνος σε καθιστά στόχο τέτοιας αδικίας που ένας τσακωμός τότε-τότε είναι αναπόφευκτος. Στόχος, λοιπόν, της διήγησής του είναι να δείξει ότι, ανάμεσα σε έναν Τσιγγάνο και έναν Αλβανό πιθανό ένοχο κλοπής, ο καταστηματάρχης θα προτιμήσει να θεωρήσει ένοχο τον Τσιγγάνο, έστω και αν η φήμη που έχουν οι (νεοφερμένοι) Αλβανοί δεν είναι η πλέον κολακευτική, και κυρίως έστω και αν ο Τσιγγάνος είναι αθώος και ο Αλβανός είναι ο κλέφτης.

Από τα ανωτέρω συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο Κώστας δεν είναι ‘άγλωσσος’ έστω και αν έχει πάει μόνο ένα μόνο μήνα σχολείο όπου, κατά δήλωσή του, έμαθε να γράφει το όνομά του. Τα ελληνικά του είναι καλά και ο κειμενικός και επικοινωνιακός σχεδιασμός του μας δίνει αρκετά στοιχεία για να εικάσουμε τις υπόλοιπες πληροφορίες που απαιτούνται για τη συμπλήρωση του νοήματος - αν δεν ήταν έτσι, δεν θα είχαμε κατορθώσει να συμπληρώσουμε το εκφώνημα. Το ερώτημα επομένως είναι, γιατί δεν είναι πιο γενναιόδωρος σε ρητά εκπεφρασμένες πληροφορίες ώστε να μη χρειαστεί να δουλέψει τόσο σκληρά ο συνομιλητής του για να βγάλει νόημα.

Όπως ήδη αφήσαμε να διαφανεί ανωτέρω, η ελαστικότητα είναι μια στρατηγική κειμενικού και επικοινωνιακού σχεδιασμού που λειτουργεί στον άριστο βαθμό όταν οι συνομιλητές βρίσκονται στον αυτό χωροχρόνο και έχουν καλή εποπτεία των συστατικών της περίστασης· επί πλέον, όταν μοιράζονται πολλά βιώματα, ή έστω αυτά στα οποία αναφέρονται στη συνομιλία τους, οι δε εγκυκλοπαιδικές τους γνώσεις είναι σε μεγάλο βαθμό κοινές. Εξυπακούεται ότι πρώτα από όλα πρέπει να μοιράζονται ένα γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας. Εάν κάποιος από αυτούς τους όρους δεν πληρούται, η ελαστικότητα επιβαρύνει αντί να καθιστά περισσότερο οικεία, κομπότερη και οικονομικότερη τη διατύπωση.

Ιδιαίτερα ευαίσθητη επικοινωνιακή περίσταση από την άποψη αυτή είναι η διήγηση. Εάν ένας ακροατής υπήρξε παρών στο περιστατικό που διηγείται ένας ομιλητής, η ελαστικότητα αποτελεί μηχανισμό σύσφιξης σχέσεων ανάμεσα στους βιώσαντες την κοινή εμπειρία και, αν αυτό είναι επιθυμητό, αποκλεισμού των ανίδεων τρίτων. Εάν το περιστατικό έχει μεν αποτυπωθεί στη μνήμη του ομιλητή, αφού αυτός το έζησε, αλλά δεν συγκαταλέγεται στις εμπειρίες του ακροατή, ο μεγάλος αριθμός ελασσόνων δομών επιβάλλει αντίστοιχα μεγάλο εκκωδικευτικό φορτίο στους ώμους του τελευταίου. Βεβαίως, ο ακροατής έχει πάντα τη δυνατότητα, αν το κρίνει

απαραίτητο, να υποβάλει διευκρινιστικές ερωτήσεις (σαν αυτές που χρησιμοποιήσαμε και εμείς ανωτέρω) στον ομιλητή, ώστε να ολοκληρωθεί η επικοινωνία επιτυχώς. Με άλλα λόγια, η ελαστικότητα απαιτεί, εκτός από τη συνύπαρξη στην ίδια περίσταση και την κοινότητα βιωμάτων, ιδιαίτερα αυτών στα οποία αναφέρεται η διήγηση, τη διάθεση των συνομιλητών να υιοθετήσουν στρατηγική *σύγκλισης* προκειμένου να επιτύχει η μεταξύ τους επικοινωνία τους στόχους της.

Ωστόσο, παρά τον σημαντικό ρόλο που καλείται να παίζει ο ακροατής για την επιτυχία της επικοινωνίας, είναι προφανές ότι την κύρια ευθύνη για την επιτυχή διαμόρφωση του μηνύματος την έχει ο εκάστοτε ομιλητής. Αυτός υποχρεούται εκ των πραγμάτων να αξιολογήσει όλα τα δεδομένα και να κρίνει πόση ελαστικότητα σηκώνει η περίσταση και πόση ρητότητα απαιτείται ως αντίβαρο. Ως εκ τούτου, είναι αναμενόμενο ότι, εάν ένας ομιλητής είναι κοινωνικοποιημένος μέσα σε περιβάλλοντα όπου κυριαρχεί η ενόπιος ενώπιω επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη μιας μικρής και κλειστής κοινότητας με ως επί το πλείστον κοινές εμπειρίες, ενδέχεται να μην έχει αρκετές ευκαιρίες να ασκηθεί στη χρήση επικοινωνιακών στρατηγικών που ταιριάζουν στις επαφές με άτομα εκτός κλειστής ομάδας.

Αυτός άλλωστε είναι ο κύριος ρόλος του σχολείου: να δώσει τη δυνατότητα στο παιδί να ασκηθεί στη ρητή διατύπωση, προφορική και κατά μείζονα λόγο γραπτή, προκειμένου να επιτυγχάνονται οι στόχοι της επικοινωνίας όταν δεν πληρούνται οι όροι που ευνοούν την ελαστικότητα, όταν δηλαδή οι επικοινωνούντες δεν βρίσκονται στον αυτό χωροχρόνο και/ή όταν δεν έχουν κοινά βιώματα ή παρόμοιο κοσμοείδωλο ή ίση επιθυμία σύγκλισης στην από κοινού προσπάθεια που απαιτεί η συνεννόηση.

Τα ανωτέρω δεν σημαίνουν ότι οι Τσιγγάνοι αδυνατούν να διατυπώνουν τη σκέψη τους ρητά. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Κώστας αποδεικνύει ότι μπορεί να είναι σαφέστατος και, βέβαια, λογικότατος:

(164α)

Κοντού: Θα σ' άρεσε να παντρευτείς μια κοπέλα που δεν είναι Τσιγγάνα;

Κώστας: Ελληνίδα;

Κοντού: Θα σε πείραζε;

Κώστας: Δεν θα με πείραζε. Θά 'φτιαχνα ένα σπίτι με τα δικά μου λεφτά, θά 'παιρνα τ' αυτοκίνητό μου και μια κούρσα και θα κάνω τη δουλειά μου.

Κοντού: Αυτά θα τα κάνεις όταν θά 'χεις Τσιγγάνα ή μόνο για μη Τσιγγάνους;

Κώστας: Άμα πάω με Ελληνίδα, θα κάνω αυτή τη δουλειά. Άμα πάρω μια Τσιγγάνα, θα κάνω ένα καλύβι και θα ζήσουμε.

Κοντού: Δηλαδή, άμα έπαιρνες Ελληνίδα θα της φερόσουν καλύτερα από ό,τι αν έπαιρνες μια Τσιγγάνα;

Κώστας: Ναι.

Κοντού: Γιατί;

Κώστας: Γιατί είναι αλλιώς η Τσιγγάνα, αλλιώς η Ελληνίδα. Ό,τι ξέρω εγώ, δεν το ξέρεις εσύ;

Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό ότι σφραγίζει την επιχειρηματολογία του με υπόρρητη διατύπωση, όπως φαίνεται από τις διευκρινιστικές ερωτήσεις που παρεμβάλλουμε στο τελευταίο του εκφώνημα:

(164β)

Κώστας: Γιατί είναι αλλιώς (πώς;) η Τσιγγάνα, αλλιώς (πώς;) η Ελληνίδα.
Ό,τι (τί;) ξέρω εγώ, δεν το ξέρεις εσύ; (πώς να το ξέρει η συνεντευξιάστρια;)

Το ακόλουθο απόσπασμα, στο οποίο η Αλέκα διηγείται παρόμοιο περιστατικό με αυτό της διήγησης του Κώστα εντάσσοντάς το στο ίδιο επιχειρηματολογικό σχήμα με αυτό του Κώστα (βλ. ανάλυση ανωτέρω), δείχνει ακόμη σαφέστερα ότι η τσιγγάνικη καταγωγή δεν είναι ασύμβατη με τη ρητή διατύπωση:

(165)

Κουρκούλου: Δηλαδή όταν θα παντρευτείς θα κάθεται να κάνεις το σπίτι;
Δεν θα βγεις έξω να δουλέψεις;

Αλέκα: Ε, πού να δουλέψουμε μ' αυτόν τον κόσμο, που όταν βλέπουν τους Τσιγγάνους εξαφανίζονται! Προχτές πήγαμε μες στην πόλη, εγώ και η ξαδέρφη μου, και μας έστειλε κάποια να πάμε να πάρουμε κάποιο ψωμί, που είχε παραγγείλει, να το πάρουμε. Και μια που ήτανε, δεξιά ήτανε, κάπου εκεί, και είχε κάποιο μαγαζί ψλικάτζίδικο, κάτι είχε. Πέρασαμε εμείς και ήθελε αυτή, η ξαδέρφη μου, να ζυγιστεί λίγο. Και φώναζε εκείνη “Μη μπείτε μέσα”, και δεν ήταν δικό της το φαρμακείο, “Μη μπείτε μέσα, μας έχετε καταστρέψει!”.

Κουρκούλου: Πού ήταν αυτό το φαρμακείο;

Αλέκα: Ήταν λίγο πιο κάτω απ' το νοσοκομείο. Και φώναζε, ούρλιαζε. Και λέω “Συγγνώμη,” της μιλήσαμε και της είπα ότι... Λέει ότι κάποια Τσιγγάνα, από εμάς, πήγε και κάτι έκλεψε. Και της λέω εγώ “Δεν είναι το ίδιο χέρι, ούτε το ίδιο πόδι”.

Όπως είναι φανερό, η Αλέκα, η οποία είναι μεγαλύτερη από τον Κώστα (είναι 15 ετών) και έχει πάει ως την Τρίτη Δημοτικού, μπορεί και οργανώνει τη διήγησή της χωρίς να καταφεύγει συχνά στον μηχανισμό της ελασσιότητας (το μόνο ασαφές σημείο αφορά αν, από τα δύο καταστήματα, το ψλικάτζίδικο ή το φαρμακείο, η εξαδέλφη της Αλέκας πήγε να ζυγιστεί στο δεύτερο και αν η γυναίκα που έμπηξε τις φωνές ήταν η καταστηματάρχης του πρώτου και, κατά πάσα πιθανότητα, παραπλεύρως κειμένου καταστήματος). Με άλλα λόγια, είναι σε θέση να λαμβάνει σε μεγάλο βαθμό υπ' όψιν της κατά τον επικοινωνιακό σχεδιασμό το γεγονός ότι η συνεντευξιάστρια δεν ήταν παρούσα στο περιστατικό της διήγησης. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ενώ η εμπειρία του Κώστα τον οδηγεί να ‘τσακωθεί με τον μπαλαμό’, η Αλέκα κατορθώνει, με την ευγένεια και την επιχειρηματολογική ετοιμότητά της (“Δεν είναι το ίδιο χέρι,

ούτε το ίδιο πόδι”) να αναγκάσει την ωρυομένη ψιλικατζού, αν μη τι άλλο, να εξηγήσει τους λόγους της εχθρικής προς όλους συλλήβδην τους Τσιγγάνους συμπεριφοράς της.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η ελασσονότητα είναι αποκλειστικό γνώρισμα του τσιγγάνικου λόγου και ότι οι ομιλητές της NEK χρησιμοποιούν αποκλειστικά και μόνο ρητή διατύπωση. Όπως υποστηρίζω στο Ντάλας 1995, η ελασσονότητα απαντά συχνά ακόμη και στον απαιτητικό γραπτό λόγο, όπου αποτελεί ένα είδος κρισάρας για τον διαχωρισμό των αναγνωστών προς τους οποίους πράγματι απευθύνεται το κείμενο από εκείνους που καλά θα κάνουν να διαβάσουν κάτι άλλο προσιτότερο.

Συμπερασματικά, η ανωτέρω ανάλυση δείχνει ότι η σχέση των Τσιγγάνων με τη ρητότητα και την ελασσονότητα δεν είναι απαραίτητως η ίδια με αυτή που έχουν αναπτύξει άλλες, μη περιθωριοποιημένες, κοινωνικές ομάδες, και αυτό είναι κάτι που ο ερευνητής και ο σχεδιαστής εκπαιδευτικής πολιτικής πρέπει να λάβει υπ’ όψιν του.

3.2.5. Θέμα, ρήμα και κειμενικός σχεδιασμός

Το φαινόμενο που θα μας απασχολήσει στο παρόν υποκεφάλαιο είναι αυτό που στο παραδοσιακό συντακτικό αναφέρεται ως *ψυχολογικό υποκείμενο*. Ενίοτε, στον λαϊκό λόγο, καθώς και στα δημοτικά τραγούδια, τα λαϊκά παραμύθια και την έντεχνη λογοτεχνία που ακολουθεί λαϊκά πρότυπα, εμφανίζεται μια ονοματική φράση ή προσωπική αντωνυμία σε πτώση ονομαστική η οποία δεν βρίσκεται σε συντακτική σχέση με άλλα συστατικά της πρότασης. Στα παραδείγματα που ακολουθούν, τα οποία ερανίζεται ο Τζάρτζανος (1946 τ.Α΄:82) από τη νεοελληνική λογοτεχνία, η υπογραμμισμένη αντωνυμία ονομαστικής πτώσης “εκφράζει την έννοια που κυριαρχεί μέσα στην ψυχή εκείνου που μιλεί και που αυτός την παρουσιάζει έτσι αυτοτελή και ανεξάρτητη ως το κ υ ρ ι ο σ τ ο ι χ ε ί ο της φράσεως, χωρίς να δίνει καμιά προσοχή για τη συντακτική συμφωνία των λέξεων” [Εμφαση στο πρωτότυπο]:

Εγώ η γνώμη μου είναι πως σε συμφέρει.

Καλό είναι αυτό· εγώ μου αρέσει.

Κάμε ό,τι θέλεις· εγώ δεν με νοιάζει.

Μα εγώ δε με παρηγορούν ούτε δικοί ούτε ξένοι.

Το ψυχολογικό υποκείμενο πρέπει να διακρίνεται από τις περιπτώσεις ανασχεδιασμού του λόγου, όταν δηλαδή ο ομιλητής αρχίζει το εκφώνημά του με ονοματική φράση ή αντωνυμία σε ονομαστική αλλά στη συνέχεια διακόπτει τη φράση και αναδιατυπώνει το μήνυμά του με διαφορετικό συντακτικό σχήμα. Στην πρώτη περίπτωση, το ψυχολογικό υποκείμενο εντάσσεται στο ίδιο επιτονιστικό προτασιακό σχήμα· στη δεύτερη, το αρχικό επιτονιστικό σχήμα διακόπτεται και επακολουθεί νέο επιτονιστικό προτασιακό σχήμα. Είναι ωστόσο αναμενόμενο να υπάρξουν οριακές περιπτώσεις που να μην είναι βέβαιο στον ακροατή/μελετητή για ποιο από τα δύο φαινόμενα πρόκειται. Θα ξαναμιλήσουμε για το πρόβλημα αυτό κατωτέρω.

Το ψυχολογικό υποκείμενο απαντά και στην αρχαία ελληνική (Τζάρτζανος 1931:22, 1 σημ.):

Οι δε φίλοι, ην τις επίστηται αυτοίς χρήσθαι, ώστε ωφελείσθαι απ' αυτών, τι φήσομεν αυτούς είναι; (Ξενοφών)

αλλά και σε διάφορες σύγχρονες γλώσσες, όπως την Ιαπωνική, στην οποία εισάγεται από ιδιαίτερο μόριο, *wa*, σε αντίθεση προς το συντακτικό υποκείμενο της πρότασης, που συνοδεύεται από το μόριο *ga* (Levinson 1983:88). Από την άποψη της ρητορικής δομής του κειμένου, το ψυχολογικό υποκείμενο αναφέρεται στη σχετική παραδοσιακή βιβλιογραφία ως *σχήμα ανακόλουθο*, ενώ όταν αφορά μετοχές, ως *ονομαστική απόλυτος*.

Με τόσες και τέτοιες περγαμινές εγκυρότητας που διαθέτει τόσο σε συγχρονικό όσο και σε διαχρονικό επίπεδο, θα περίμενε κανείς ότι το ψυχολογικό υποκείμενο θα είχε περάσει τα όρια της λαϊκής γλώσσας και θα ήταν πλήρως αποδεκτό στη ΝΕΚ. Ωστόσο, τα εκφωνήματα από τις συνεντεύξεις που ακολουθούν, χαρακτηρίζουν (τουλάχιστον κατά την κρίση μου) τον ομιλητή ως μειωμένου κοινωνικού κύρους εξ αιτίας ακριβώς της παρουσίας ενός ψυχολογικού υποκειμένου:

(166)

Κατερίνα: Εγώ με φέρονται όλοι εντάξει, καλές κοπέλες μέσα στην Πρόνοια.

(167)

Αλέκα: Το παιδί, ξέρεις, πηγαίνει και ζητιανεύει η γυναίκα του, πηγαίνει κι εκείνος στη δουλειά και δεν βρίσκουν άτομο ν' αφήσουν το μωρό.

(168)

Βλασσία: Ο σκαντζόχοιρος, όπως είναι τ' αγκάθια, το σκοτώνουμε, μερικές φορές, το σφάζουμε, να φύγει το αίμα.

(169)

Βλασσία: ...Και αυτά τα λεφτά μαζεύεται κόσμος, κόσμος, τρώνε, πίνουνε δυο μέρες. Δυο μέρες γλεντάμε.

(170)

Βλασσία: Άλλη μια λέξη: Ο άντρας μου λένε 'γαντζουβέλα' πίσω όταν χτενίζεται, εγώ 'γραντελαπές'.

(171)

Βλασσία: Λίγο-λίγο ελαττώνεται η γλώσσα (...) Όπως εγώ τώρα, φερειπείν, ο άντρας μου είναι άλλη φυλή.

(172)

Νίκος: Τα παιδιά που μιλάγαμε εδώ για τη γλώσσα ότι να ρωτήσεις παιδί που είναι 18, 17 και 20 χρονών θα σου μιλήσει και θα καταλάβεις ότι δεν σου μιλάει καθαρά ελληνικά.

Για να επιχειρήσουμε μια ερμηνεία του φαινομένου, θα πρέπει να δούμε πώς συσχετίζεται στη βιβλιογραφία (π.χ. Brown & Yule 1983:125κ.ε.· Lyons 1977:500κ.ε.) ο ψυχολογικός χειρισμός των πληροφοριών που θέλει να μεταδώσει ο ομιλητής με τη διεργασία του κειμενικού / επικοινωνιακού σχεδιασμού. Κατά τους γλωσσολόγους και ψυχολόγους του 19^{ου} αιώνα, η σειρά με την οποία εμφανίζονται τα συστατικά ενός εκφωνήματος τείνει να βαίνει εκ παραλλήλου με τη σειρά με την οποία ο νους του ομιλητή χειρίζεται τα γνωστικά αντίστοιχά τους. Με άλλα λόγια, ό,τι περνάει πρώτο από τον νου του ομιλητή (έχει θεωρηθεί στη βιβλιογραφία ότι) είναι φυσικό να αντιπροσωπεύεται στο επίπεδο του λεκτικού σχεδιασμού με μια έκφραση που συνιστά την αφετηρία για ολόκληρο το εκφώνημα. Και είναι επίσης φυσικό να προηγείται στον νου του ομιλητή ό,τι είναι ήδη παρόν στην περίπτωση, στην οποία βέβαια δεν περιλαμβάνονται μόνο τα φυσικά συστατικά της αλλά και τα γνωστικά (π.χ. παρελθόντα περιστατικά για τα οποία γίνεται λόγος) καθώς και τα γλωσσικά (προηγούμενα εκφωνήματα). Εάν είναι έτσι τα πράγματα, τότε είναι φυσικό να εγκαινιάζουμε ένα εκφώνημα με μια *δεδομένη πληροφορία* και να προχωρούμε στη διατύπωση μιας ή περισσοτέρων *νέων πληροφοριών*. Βεβαίως ο ομιλητής δεν δεσμεύεται από τη φυσική σειρά των πραγμάτων και, όπως έχει υποστηριχθεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία, είναι δυνατόν να την ανατρέπει για την επίτευξη κάποιου υφικού αποτελέσματος. Η οικονομία των πραγμάτων όμως απαιτεί να είναι η φυσική σειρά η *αχακτήριστη* ή αναμενόμενη, και η ανατροπή της η *χαρακτηρισμένη* ή μη αναμενόμενη.

Οι εκπρόσωποι της Σχολής της Πράγας παρέλαβαν την σκυτάλη από τους γλωσσολόγους του 19^{ου} αιώνα στον υπό συζήτηση ερευνητικό τομέα, και, από τη δεκαετία του 1920 και εξής εμβαθύνουν στη *λειτουργική* σχέση της γνωστικής πλευράς της επικοινωνίας με τη γλωσσική. Με τους όρους *θέμα* και *ρήμα* τους οποίους εισάγει, η Σχολή της Πράγας αποσκοπεί να εκλεπτύνει την έννοια του ψυχολογικού υποκειμένου: ως θέμα ή *θεματικό υποκείμενο* του εκφωνήματος ορίζεται η έκφραση που περιέχει αυτό το οποίο επιθυμεί να σχολιάσει ο ομιλητής, και ως ρήμα η έκφραση η οποία περιέχει το *σχόλιο* που κάνει ο ομιλητής επί του θέματος.

Από την άποψη του πληροφοριακού φορτίου των δύο συστατικών του εκφωνήματος, είναι φυσικό, και επομένως αχακτήριστο ή αναμενόμενο, το θέμα να περιέχει τη δεδομένη πληροφορία και το ρήμα τη νέα πληροφορία. Από την άποψη της διάταξης του θέματος και του ρήματος στο πλαίσιο του εκφωνήματος, είναι επίσης φυσικό, και επομένως αχακτήριστο ή αναμενόμενο, να προηγείται το θέμα και να έπεται το ρήμα. Ωστόσο, τόσο η διάταξη των μελών του επικοινωνιακού σχήματος θέμα / ρήμα στο εκφώνημα όσο και η σχέση τους με τα μέλη της αντίθεσης δεδομένη / νέα πληροφορία είναι δυνατόν να διαμορφώνονται κατά χαρακτηρισμένο ή μη αναμενόμενο τρόπο προκειμένου, όπως ήδη παρατηρήσαμε, να επιτύχει ο ομιλητής κάποιο υφικό αποτέλεσμα.

Επί πλέον, δεν εντάσσονται όλα τα συστατικά του εκφωνήματος είτε στην επικράτεια του θέματος είτε σε αυτή του ρήματος, αλλά υπάρχουν ενδιάμεσες καταστάσεις που έχουν να κάνουν με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη συμβολή μιας έκφρασης στην ανέλιξη του εκφωνήματος. Για παράδειγμα, στο απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βλασσίας που ακολουθεί, οι εκφράσεις που προωθούν την εξέλιξη του εκφωνήματος περιέχονται στη στήλη με το σημείο '+', αυτές που αποτελούν απλές επαναλήψεις, αυτολεξεί ή ως προς το νόημα, ή είναι απλά 'παραγεμίσματα' περιέχονται στη στήλη με το σημείο '-', και οι εκφράσεις που αποτελούν αρχή εναλλακτικού θέματος συζήτησης περιλαμβάνονται στη στήλη με το σημείο 'x'. Το εκφώνημα ανελίσσεται σπειροειδώς από αριστερά προς τα δεξιά και από επάνω προς τα κάτω:

(173)

Κουρκούλου: Να ρωτήσω κάτι. Ήθελες να είχες ζήσει διαφορετικά;

Βλασσία:

- (Δεδομένη πληροφορία)	X (Αλλαγή θέματος)	+ (Νέα πληροφορία)
		Πολύ
Πολύ. Πολύ. Πολύ.		
Διαφορετικότερα να ζούσα.		
Όπως είπα και την άλλη φορά,		να ήξερα λίγα γράμματα,
		να ζούσα με κόσμο
κατάλαβες τώρα		
οσόταν να μη ζω εδώ μέσα σ' αυτό το περιβάλλον		Θα, θα ήθελα πολλά πράγματα:
		νά 'χω τα παιδιά μου μορφωμένα,
		να ξέρω ότι κάποιος θά 'χει μια δουλειά δικιά του,
ένα συνεργείο, μια κομμώτρια,	όχι δασκάλα,	
και καλό ήταν και δασκάλα, και καθηγήτρια, και δικηγόρος.		
	Σημασία	
και οτιδήποτε, και αστυφύλακας. Όλα		Να ήξερα όμως ότι είχα μια στήριξη από κάπου
Μια στήριξη κάπου		που να δένει το σπίτι μου
Να δένει		Περισσότερο να ξέρω γράμματα

Θα μ' είχε ευχαριστήσει	και δουλειά να μην είχα	
νά 'ξερα γράμματα, ν' ασχοληθώ με τα γράμματα		

Παρόμοια σπειροειδή ανέλιξη παρουσιάζει και το ακόλουθο απόσπασμα:

(174)

Κουρκούλου: Μπορείτε να μου εξηγήσετε πώς γίνεται εδώ το προξενιό, στην κοινότητα μέσα;

Κατερίνα:

- (Δεδομένη πληροφορία)	X (Αλλαγή θέματος)	+ (Νέα πληροφορία)
		Τώρα η κόρη μ' είναι λογοδοσμένη
δεν είναι αρραβωνιασμένη ακόμα.		Ήτανε ένα παιδί από το Αίγιο
και αυτό το παιδί		εφέτος το καλοκαίρι είχε έρθει εδώ με καρπούζια. Ε, τον είδε η κόρη μου
κατάλαβες τώρα		την είδε κι αυτός
	Την ξέρεις την κόρη μου. Την ξέρεις;	
Την είδε		αυτή
ας πούμε		τον ερωτεύτηκε.
		Της είπε κάτι αυτός
ε, παιδιά είναι τώρα		
Πέταξε μια κουβέντα αυτός γι' αυτήν		
και τον ερωτεύτηκε αυτή		

Είναι μάλιστα ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι το σπειροειδές αυτό σχήμα ανέλιξης του εκφωνήματος είναι από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα του κειμενικού σχεδιασμού των μεσηλικών γυναικών της τσιγγάνικης κοινότητας.

Δεδομένης της γραμμικής ανέλιξης του προφορικού λόγου μέσα στον χρόνο, είναι υποχρεωμένος ο ομιλητής να εστιάζει την προσοχή του στην εκάστοτε νέα πληροφορία και να προϋποθέτει την εκ μέρους του ακροατή γνώση των υπολοίπων πληροφοριών στήριξης. Ωστόσο, η εστίαση δημιουργεί όχι μόνο φωτεινές και

σκοτεινές αλλά και γκρίζες περιοχές: η εκάστοτε νέα πληροφορία μπορεί να μη φωτιστεί επαρκώς ή σε όλη της την έκταση και οι προϋποτιθέμενες πληροφορίες ούτε στο συγκεκριμένο υπάρχουν πάντοτε ούτε στις εγκυκλοπαιδικές γνώσεις του ακροατή συγκαταλέγονται· αλλά και όταν υπάρχουν ο βαθμός ευκρίνειάς τους δεν είναι πάντοτε ο βέλτιστος.

Η αντίθεση θέμα / ρήμα λειτουργεί στη διεπιφάνεια ανάμεσα στη γνωστική δομή της επικοινωνίας και την καθαρά γλωσσική οργάνωση. Κατά το μέτρο που η τελευταία υφίσταται την επίδραση της πρώτης, η διάταξη των γλωσσικών συστατικών τείνει να εξεικονίζει τη σειρά της φυσικής ή της γνωστικής εμπειρίας. Κατά το μέτρο που μια φυσική γλώσσα οργανώνεται ως αυτόνομο σύστημα με εσωτερική συνοχή, τείνει να απομακρύνεται από τις εξεικονιστικές της απαρχές και να αποκτά *αυθαίρετο* (με τη Σωσσυρική έννοια) χαρακτήρα. Κατά τη διεργασία αυτή, το σχήμα θέμα / ρήμα (ή σχόλιο) τείνει να αντανakλάται στο σχήμα *υποκείμενο / κατηγορημα* της γλωσσικής δομής. Όσο όμως ανεξαρτητοποιείται το δεύτερο από το πρώτο, τόσο περισσότερο παγιώνεται σε αυθαίρετο μορφικό χαρακτηριστικό της γλωσσικής δομής, καθιστάμενο πλέον υποχρεωτικό για όλα τα μέλη της γλωσσικής κοινότητας, στην καθημερινή επικοινωνία των οποίων χρωστάει την αρχική του διαμόρφωση.

Ακριβώς εξ αιτίας της διαδικασίας απεξάρτησης της γλωσσικής από τη φυσική ή γνωστική αλληλουχία, το θεματικό υποκείμενο μπορεί να μην ταυτίζεται με το συντακτικό ή το λογικό. Στα (πεποιημένα) παραδείγματα που ακολουθούν, το πληροφοριακό φορτίο είναι το αυτό, κοινή δε είναι η υποκείμενη σχέση μεταξύ του λογικού υποκειμένου (αυτού στο οποίο αναφέρεται η έκφραση ‘εμείς’) και του λογικού αντικειμένου (αυτού στο οποίο αναφέρεται η έκφραση ‘ο σκαντζόχοιρος’): αλλά κάθε φορά άλλο είναι το θεματικό υποκείμενο (το πρώτο από αριστερά συστατικό: Εμείς, Ο σκαντζόχοιρος, Ο σκαντζόχοιρος, Ψήνουμε, Το ψήσιμο, Ο σκαντζόχοιρος)

Εμείς ψήνουμε τον σκαντζόχοιρο
 Ο σκαντζόχοιρος ψήνεται από εμάς
 Ο σκαντζόχοιρος ψήνεται
 Ψήνουμε τον σκαντζόχοιρο
 Το ψήσιμο του σκαντζόχοιρου
 Ο σκαντζόχοιρος τον ψήνουμε

Ο ρόλος του επίσημου λόγου και ιδιαίτερα της γραφής στη διεργασία απεξάρτησης της συντακτικής σειράς από τη φυσική ή τη γνωστική είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Κάτω από την επίδραση του σχολείου και των συναφών κοινωνικών θεσμών, προωθείται η αυτόνομη του γλωσσικού συστήματος από τον αυθορμητισμό της επικοινωνίας μεταξύ οικείων και τυποποιούνται οι σχετικοί κανόνες. Στο γενικό αυτό πλαίσιο, αποδίδεται κοινωνικό κύρος στην αποκοπή του θεματικού υποκειμένου από την εξεικονιστική του σχέση με την εξωγλωσσική πραγματικότητα και στην τάση ταύτισής του με το λογικό και/ή το συντακτικό υποκείμενο. Επί πλέον, στο πλαίσιο της τάσης για αύξηση του βαθμού αυθαιρεσίας του γλωσσικού συστήματος, αποδεσμεύεται το συντακτικό από το λογικό υποκείμενο, με στόχο τον εμπλουτισμό των μορφικών μέσων από τα οποία μπορεί να επιλέξει ο χρήστης: οι ανωτέρω πρώτες πέντε μορφικές εκδοχές της υποκείμενης λογικής πρότασης ‘Εμείς ψήνουμε τον σκαντζόχοιρο’

(εξαιρούμε την έκτη, η οποία περιέχει ψυχολογικό υποκείμενο), είναι προφανώς μερικές μόνο από τις δυνατότητες που θέτει στη διάθεση μας η αυτόνομη πλέον γλώσσα για να πούμε αυτό που θέλουμε όπως θέλουμε.

Με άλλα λόγια, η εξήγηση που προτείνουμε για το ότι το ψυχολογικό υποκείμενο διατηρεί τον λαϊκό του χαρακτήρα παρά την παλαιότητά του και την ευρεία του χρήση είναι ότι επανασυνδέει τη γλωσσική οργάνωση με την εξεικονιστική της ρίζα, πράγμα που αντιβαίνει στην τάση της κοινωνικά έγκυρης γλώσσας να ενισχύει τον αυθαίρετο χαρακτήρα της δομής της. Επί πλέον, ότι ο γραπτός λόγος και η εκλέπτυνση των χαρακτηριστικών του στο σχολείο τείνει να επιβάλλει στη συνείδηση των μαθητών τα δομικά χαρακτηριστικά της *πρότασης*, η οποία είναι μονάδα του γραπτού λόγου, και όχι του *εκφωνήματος*, το οποίο αφορά την οργάνωση του προφορικού λόγου.

Στην ανωτέρω ανάπτυξη φροντίσαμε να μιλάμε για τάσεις μάλλον παρά για καταστάσεις: μπορεί η φυσική γλώσσα μιας σύνθετης κοινωνίας να τείνει προς την αυτονόμηση από το εξεικονιστικό της παρελθόν, αλλά η καθημερινή χρήση την επανασυνδέει συνεχώς με αυτό. Στο κατωτέρω απόσπασμα, δεν είναι σαφές αν στην πρώτη της εμφάνιση η αντωνυμία ‘αυτός’ συνιστά ψυχολογικό υποκείμενο και στη δεύτερη ταυτίζονται τα τρία υποκείμενα, θεματικό, λογικό και συντακτικό, ή εάν απλώς η ομιλήτρια αλλάζει γνώμη κατά τον λεκτικό σχεδιασμό και επιλέγει άλλη συντακτική αφετηρία από την αρχική, επανερχόμενη στην αρχική της επιλογή αργότερα:

(175)

Βλασσία: Τώρα τον Ιούνιο πού ’χαμε πάει τις έξι Ιουνίου, αυτός, όταν του κόπηκε αυτό το φτο, όταν τον χειρουργήσανε, το πρωί, της λέω της νύφης μου: “Πρόσεξε! Εγώ φεύγω από το νοσοκομείο, θα πρέπει να πάω να πλυθώ λίγο (...) Πρόσεξε να μην πιεί τίποτα.” Αυτός ήπια γάλα.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν στο επόμενο απόσπασμα:

(176)

Κατερίνα: ...ο Δήμαρχος μας στέλνουνε τα ψήφα και πρόεδρος τα ίδια.

όπου ‘ο Δήμαρχος’ μπορεί να είναι ψυχολογικό υποκείμενο, εφόσον το ρήμα που ακολουθεί, ‘στέλνουνε’, δεν συμφωνεί μαζί του κατά τον αριθμό, είναι όμως επίσης πιθανό ότι η ομιλήτρια συνεχίζει το εκφώνημα με ρήμα πληθυντικού αριθμού επειδή έχει εν τω μεταξύ αποφασίσει να συμπεριλάβει τον ‘Πρόεδρο’ στο λογικό υποκείμενο του ρήματος. Βεβαίως, όπως ήδη αναφέραμε ενωρίτερα, ο επιτονισμός (ενιαίο – διακεκομμένο επιτονιστικό σχήμα) και άλλα μέσα του προφορικού λόγου (παύση, δισταγμός) συχνά παρέχουν επαρκείς ενδείξεις για το αν έχει αλλάξει ο σχεδιασμός ή όχι, γεγονός όμως παραμένει ότι τα όρια μεταξύ ψυχολογικού υποκειμένου και ανασχεδιασμένης δομής του εκφωνήματος παραμένουν ενίοτε, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ταχύτατης εκφοράς, δυσδιάκριτα.

Συμπερασματικά, το ψυχολογικό υποκείμενο εμφανίζεται μεν στον ελληνικό λόγο πολλών Τσιγγάνων πληροφορητών αλλά δεν αποτελεί αποκλειστικά δικό τους

χαρακτηριστικό: οιοσδήποτε Έλληνας ομιλητής μπορεί κατά την ανεπίσημη προφορική επικοινωνία, και κατά το μέτρο που ο λεκτικός του σχεδιασμός δεν βρίσκεται, προσωρινά ή μονιμότερα, υπό την επίδραση των κανόνων του επίσημου λόγου, να προτάξει στο εκφώνημά του ένα ψυχολογικό υποκείμενο και στη συνέχεια να το σχολιάσει με μια δομή του τύπου ‘Υποκείμενο – Ρήμα – Συμπλήρωμα - Επιρρηματικό’, δυνατότητα η οποία είναι φυσικό επακόλουθο της γνωστικής οργάνωσης του γλωσσικού σχεδιασμού. Είναι επομένως αναμενόμενο ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, οποιαδήποτε ομάδα μειωμένου κοινωνικού κύρους θα επιλέγει ενίοτε αυτόν τον εξεικονιστικό τρόπο οργάνωσης του εκφωνήματος κατά το μέτρο που δεν υφίσταται την επίδραση του γραπτού λόγου τόσο έντονα όσο οι μη περιθωριακές ομάδες της ίδιας ευρύτερης κοινότητας. Όπως όμως προαναφέραμε, το ψυχολογικό υποκείμενο διαθέτει αρκετά ισχυρό θετικό συνδηλωτικό φορτίο (ή *αφανές κύρος*: Ντάλτας 1997:62, 354-5) ώστε να χαρακτηρίζει την επικοινωνία μεταξύ οικείων και να μπορεί επίσης να εμφανίζεται στη λαϊκότερη λογοτεχνία του τόπου μας. Όπως μάλιστα ήδη τονίσαμε, σε άλλες γλώσσες, όπως είναι η ιαπωνική και η ταγκαλόγκ, το ψυχολογικό υποκείμενο έχει περάσει στο παγιωμένο μέρος της γλωσσικής δομής τόσο ώστε να εισάγεται από μόριο διαφορετικό από αυτό του γραμματικού υποκειμένου. Σύμφωνα δε με διάφορους μελετητές του εν λόγω φαινομένου (π.χ., Αθανασιάδου, 1987· Li & Thompson, 1976), οι φυσικές γλώσσες του κόσμου θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν άλλες μεν ως ‘γλώσσες με υπεροχή θέματος’ άλλες δε ως ‘γλώσσες με υπεροχή υποκειμένου’ και άλλες ως καταλαμβάνουσες κάποια ενδιάμεση θέση, ανάλογα με το αν τείνουν να μετατοπιστούν από την πρώτη κατηγορία στη δεύτερη ή το αντίθετο. Η ελληνική φαίνεται να αποτελεί σαφή περίπτωση γλώσσας με υπεροχή υποκειμένου, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως είδαμε ανωτέρω, ότι παύει ποτέ κατά την επικοινωνία η συνεχής αλληλεπίδραση των τριών υποκειμένων, ψυχολογικού, λογικού και συντακτικού, αλληλεπίδραση η οποία μπορεί να καταλήγει σε διαφορετικές επιφανειακές επιλογές ανάλογα με τον βαθμό επισημότητας της περίπτωσης και την έκθεση, περιορισμένη ή εκτενέστερη, του ομιλητή στις νόρμες του εγγράμματος πολιτισμού.

3.3. Αποκλίσεις διγλωσσικής προέλευσης

Όπως προαναφέραμε στην εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου, μερικά φαινόμενα απόκλισης της ελληνικής των Τσιγγάνων πληροφορητών από τη NEK έχουν διγλωσσική προέλευση, είναι δε εντονότερα στην παιδική ηλικία αλλά υποχωρούν με την είσοδο στην εφηβεία. Οι δύο κυριότερες κατηγορίες φαινομένων αυτού του τύπου αφορούν την αποκλίνουσα χρήση, αφ’ ενός του ποιού ενεργείας, και αφ’ ετέρου των υποθετικών ρηματικών τύπων. Μια τρίτη περίπτωση έχει να κάνει με τη λανθασμένη επιλογή πτώσεων ονοματικών φράσεων σε θέση συμπληρώματος. Και στις τρεις περιπτώσεις, δεν έχουμε να κάνουμε με εναλλακτικούς κανόνες αλλά με ανασφάλεια ως προς την εφαρμογή των σχετικών κανόνων της NEK.

3.3.1. Ποιόν ενεργείας

Στα παραδείγματα που ακολουθούν, τα Τσιγγανόπουλα-πληροφορητές δεν φαίνεται να μπορούν να συσχετίσουν με βεβαιότητα την ορθή μορφή ρηματικού τύπου με το κατάλληλο για την περίπτωση ποιόν ενεργείας, στιγμιαίο ή εξακολουθητικό:

(177)

Κοντού: Και πάτε και παίζετε εκεί μετά.

Παναγιώτα: Ναι, **χορεύουμε**, κάνουμε γάμο.

Ελευθερία: **Παίζουμε** εκεί, **τραγουδάμε**, χορεύουμε. (=χορεύουμε)

(178)

Ένα κοριτσάκι: Οι δάσκαλοι γιατί **πληρώνονται**, για να δώσουν ξύλο ή για να μάθουν γράμματα; (=για να δίνουν... για να μαθαίνουν)

(179)

Ελένη: Εγώ κάτσω μέσα στο αυτοκίνητο και **μαζεύω** τα λεφτά.
(=κάθομαι)

(180)

Κοντού: Τί θέλετε να γίνετε όταν μεγαλώσετε; Ελένη μου, τί θέλεις να γίνεις; Έχεις σκεφτεί;

Ελένη: Να **γράφουμε** γράμματα.

Κοντού: Εσύ Αλίκη μου τί θέλεις να γίνεις όταν μεγαλώσεις;

Ελένη: Να **γράφουμε** γράμματα, να κάτσουμε να διαβάσουμε, να κάτσουμε καλά στο σπίτι να διαβάσουμε και μετά να φάμε. Μετά άμα **ξημερώνει** πάμε σχολείο πάλι, έρχομαι και να διαβάσουμε πάλι. (=να καθόμαστε να διαβάζουμε... να τρώμε... να πάμε/πηγαίνουμε... να έρχομαι... να διαβάζουμε)

(181)

Κοντού: Πώς θα θέλατε να είναι το σχολείο το οποίο θα πηγαίνατε; Να είχε παιχνίδια; Τί;

Βαρβάρα: Παιχνίδια, να παίζουμε μπάλα, να παίζουμε μπάλα με τα άλλα παιδιά, να κάτσουμε να διαβάσουμε, μετά να πάμε στο μαγαζί να πάρουμε ψώνια. (=να παίζουμε.. να καθόμαστε... να πηγαίνουμε... να παίρνουμε)

(182)

Κοντού: Εσείς οι υπόλοιπες τί θέλετε να γίνετε;

Ένα κοριτσάκι: Εγώ; Τραγουδίστρια.

Κοντού: Εσύ;

Άλλο κοριτσάκι: Τραγουδίστρια και να χορέψουμε. (=να χορεύουμε)

Θα παρατηρηθεί ότι, παράλληλα με τις λανθασμένες επιλογές μορφικών δεικτών ποιού ενεργείας, τα παιδιά κάνουν και ορθές επιλογές (οι οποίες στα παραδείγματα σημειώνονται με παχεία γραφή). Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο είπαμε ανωτέρω ότι τα παιδιά δεν χρησιμοποιούν εναλλακτικό, διαλεκτικό, σύστημα κανόνων αλλά τους κανόνες της ΝΕΚ, με τη χρήση των οποίων όμως δεν είναι ακόμη πλήρως εξοικειωμένα.

3.3.2. Υποθετικοί ρηματικοί τύποι

Στα κατωτέρω αποσπάσματα, τα Τσιγγανόπουλα που συζητούν με την συνεντευξιάστρια δεν επιλέγουν πάντοτε τον ορθό υποθετικό ρηματικό τύπο. Όπως και στο 3.3.1. ανωτέρω, οι λανθασμένοι τύποι υπογραμμίζονται και οι ορθοί σημειώνονται με παχεία γραφή.

(183)

Κοντού: Τσακώνεσαι με παιδιά, διάφορα;

Γιώργος: Ναι.

Κοντού: Για ποιο λόγο;

Γιώργος: Άμα με πειράζουν, τα σκότωνα (=τα σκοτώνω) κι εγώ.

(184)

Κοντού: Τί θα σου χρησιμεύανε τα γράμματα εσένα;

Κώστας: Άμα ήμουνα σπίτι μου εγώ, θά 'ρθει (=και ερχότανε· ή: αν είμαι...και έρθει) ένας να μου πει: «Κώστα, να μου διαβάσεις αυτό το χαρτί». Άμα δεν ξέρω γράμματα δεν θα μπορώ. Άμα ξέρω, θα το διαβάσω.

(185)

Κοντού: ...Θά 'θελες να κάνεις κάτι διαφορετικό από αυτή τη δουλειά;

Κώστας: Έμπορας.

Κοντού: Έμπορος σε μαγαζί ή έτσι;

Κώστας: Και τα δυο καλά ήτανε. (=θα ήτανε)

(186)

Κοντού: Τότε γιατί παντρεύεσαι μια Τσιγγάνα και δεν παντρεύεσαι μια Ελληνίδα;

Κώστας: Αυτή θα φεύγει (=θα φύγει, θά 'φευγε) από τη μάνα μου, η κοπέλα. Θα πει (=θα έλεγε) η μαμά της, «Πήρες Γύφτο, δεν ντέπεσαι;» Θα ήθελε να χωρίσει η Ελληνίδα, θα έπαιρνε διαζύγιο.

(187)

Ένα παιδί: Αυτοί αν είχανε παιδιά, θα τους αρέσει να τα βαράνε; (=θα τους άρεσε)

(188)

Ελευθερία: Άμα κάνουμε εδώ σχολείο, να πάρει μια κοπέλα το κλειδί, να πάει μέσα, νά 'μαστε τρεις κοπέλες να φτιάξουμε μέσα. (=αν κάναμε... θά 'παιρνε... θα πήγαινε... θά 'μαστε... θα φτιάχναμε)

(189)

Παναγιώτα: Όταν πήγαινα στο νηπιαγωγείο, έπαιρνα... με τις κούκλες, έπαιζα. Όχι, έπαιζα μόνη μου. Όχι, με κανείς άλλος. Με διώχνανε. Τί θα πω, θα πω «Θα παίζω μαζί σου.»; (=Τί νά 'λεγα, νά 'λεγα...)

(190)

Κοντού: Τί παιχνίδια παίζετε; Παίζετε τα ίδια παιχνίδια με τ' αδέρφια σας;

Παναγιώτα: Ναι, παίζουμε τα σπασμένα πιάτα. Τα παίρνουμε, τα πλένουμε με κλίνιζ, κλέβουμε, παίρνουμε έτσι Άβας και τα βάζουμε, παίρνουμε νερό, πάμε να τα πλύνουμε καλά, και παίζουμε.

(191)

Κοντού: Εσύ Ελευθερία μου; (...) Τί δουλειές κάνεις σπίτι σου;

Ελευθερία: Πλύνουμε τα πιάτα, σκουπίζω, πλένω τα ρούχα.

Κοντού: Εσύ Αλίκη; Τί δουλίτσες κάνεις;

Αλίκη: Σκουπίζω, βγάνω τα σκουπίδια, πλύνω τα πιάτα, τα ρούχα.

Κοντού: Εσύ Ελένη μου;

Ελένη: Εγώ πλύνω τα ρούχα, τα πιάτα, μαζεύω τα σκουπίδια και παίρνω τα αδερφάκια και παίζω μετά.

Θα παρατηρηθεί ότι σε μερικές περιπτώσεις, όπως στα αποσπάσματα 188 και 189, η λανθασμένη επιλογή ρηματικού τύπου αφορά ταυτόχρονα την υποθετικότητα αλλά και το ποιόν ενεργείας. Επί πλέον, στο απόσπασμα 191, δεν είναι βέβαιο εάν οι υπογραμμισμένοι ρηματικοί τύποι είναι αποτέλεσμα λανθασμένης επιλογής μορφικού δείκτη ποιού ενεργείας ή εάν πρόκειται για περίπτωση ουδετέρωσης υπέρ του θέματος του αορίστου (Ενεστώς.: πλένω / Αόριστος: πλύνω > πλύνω), όπως εξηγούμε στο 3.2.2.1. ανωτέρω. Όπως και να έχει το πράγμα, είναι και εδώ σαφές ότι οι λανθασμένοι τύποι αναμιγνύονται με τους ορθούς, πράγμα που ενισχύει την υπόθεση ότι τα Τσιγγανόπουλα δεν ακολουθούν κάποιο εναλλακτικό σύστημα κανόνων αλλά, επειδή μαθαίνουν την ελληνική ως δεύτερη γλώσσα, δεν μπορούν ακόμη, λόγω ηλικίας, να εφαρμόσουν με βεβαιότητα τους κανόνες της ΝΕΚ.

3.3.3. Πτώση/αριθμός ονοματικής φράσης σε θέση συμπληρώματος

Στα ακόλουθα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις, οι πληροφορητές δεν επιλέγουν πάντοτε τη σωστή πτώση ή τον ορθό αριθμό των ονοματικών φράσεων που εμφανίζονται σε θέση συμπληρώματος:

(192)

Κουρκούλου: Δεν μου λες, πότε θα παντρευτείς;

Διονύσης: Θα πάω φαντάρo (=φαντάρος), θα περιμένω να γυρίσω και μετά θα πάρω.

(193)

Χριστίνα: Και να πάνε τα παιδιά φαντάρoς (=φαντάροι).

(194)

Κοντού: Ένα τσιγγάνικο τραγούδι ξέρεις;

Βαλάντης: Ξέρω 'γω.

Κοντού: Ποιό;

Βαλάντης: Ο Παϊτέρης. (=Ένα) του Παϊτέρη)

(195)

Παναγιώτα: Τη μία τη γιαγιά μου, που είναι πεθαμένο, τη λένε Νικολίτσα, τσιγγάνικα τη λένε Αράπω και έτσι ελληνικά τη λένε Νικολίτσα. Και αυτή είναι πεθαμένη. Στεναχωρηθήκαμε πολύ. Την άλλη τη γιαγιά μου τη λένε Ζωίτσα.

3.4. Συμπέρασμα

Οι τρεις κατηγορίες σφαλμάτων που εξετάσαμε στο 3.3. περιορίζονται, όπως ήδη είπαμε, στον λόγο μερικών παιδιών της τσιγγάνικης κοινότητας, και δεν απαντούν στην ομιλία των πληροφορητών εφηβικής ηλικίας, ούτε βεβαίως των ενηλίκων. Επί πλέον, δεν συνιστούν προϊόν εφαρμογής εναλλακτικού συστήματος γραμματικών κανόνων, αλλά, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι μέσα στα ίδια εκφωνήματα απαντούν τόσο λανθασμένοι όσο και ορθοί τύποι, οφείλονται στην ανασφαλή γνώση των σχετικών κανόνων της NEK που έχουν τα παιδιά, λόγω ακριβώς του νεαρού της ηλικίας τους. Από τα ανωτέρω, συνάγεται ότι η εσφαλμένη αυτή χρήση έχει προσωρινό χαρακτήρα, και οφείλεται στο γεγονός ότι τα Τσιγγανόπουλα έχουν τη ρομανί ως μητρική γλώσσα και την ελληνική ως δεύτερη. Πράγματι, αρχίζουν να σταθεροποιούν τη γνώση τους της ελληνικής αργότερα, γύρω στην ηλικία των επτά ετών, όταν μπορούν ευκολότερα να ακολουθούν τους γονείς τους εκτός καταυλισμού και να παρίστανται στις επαφές τους με τα μέλη της ευρύτερης, μη τσιγγάνικης, κοινότητας, κατά τις οποίες η γλώσσα επικοινωνίας είναι η ελληνική. Δεδομένου μάλιστα του ότι τη δεύτερη αυτή γλώσσα του ρεπερτορίου τους τη μαθαίνουν χωρίς ειδική φροντίδα εκ μέρους των γονέων τους, εντύπωση προκαλεί η καλή γνώση που επιδεικνύουν οι έφηβοι και οι ενήλικοι κατά τις συνεντεύξεις. Μπορεί ως εκ τούτου να είναι κανείς βέβαιος ότι τα παιδιά αυτά δεν θα αντιμετωπίσουν προβλήματα στο σχολείο από μόνο το γεγονός ότι η ελληνική είναι για αυτά δεύτερη γλώσσα. Φυσικά, απαιτείται η σχετική ευαισθησία του δασκάλου στον χειρισμό τέτοιων ειδικών περιπτώσεων, αλλά αυτή απαιτείται έτσι κι αλλιώς, ακόμη και για τη διδασκαλία των παιδιών της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας.

Σχετικά με τις αποκλίσεις διαλεκτικού ή ιδιολεκτικού χαρακτήρα που εξετάσαμε στο 3.2. ανωτέρω, ελπίζω να καταδείξαμε ότι αποτελούν ελαφρές επεκτάσεις υπαρχόντων κανόνων της NEK οι οποίες οφείλονται είτε στη γεωγραφική και/ή κοινωνική προέλευση των ίδιων των πληροφορητών ή των οικείων τους είτε στον κλειστό χαρακτήρα της τσιγγάνικης κοινότητας που διευκολύνει την επινόηση νεοτερισμών σύμφωνων μεν με τη δυναμική των κανόνων της NEK αλλά εκτός των κοινωνικά έγκυρων τειχών της NEK.

Με λίγα λόγια, τα ελληνικά των Τσιγγάνων της Κέρκυρας είναι η δεύτερη γλώσσα μιας αναλφάβητης και περιθωριοποιημένης κοινότητας. Ο βαθμός συνθετότητάς της και η λειτουργική της ανάπτυξη αποτελούν εγγύηση ότι το Τσιγγανόπουλο δεν θα συναντήσει ανυπέρβλητα προβλήματα στο σχολείο από μόνο το γεγονός ότι η εκπαίδευσή του θα γίνει στη δεύτερη και όχι στη μητρική του γλώσσα. Όπως θα δούμε κατωτέρω, τα εμπόδια είναι κυριότατα κοινωνικής φύσεως και μόνο δευτερευόντως έχουν σχέση με τη διγλωσσία των Τσιγγάνων.

4. Διγλωσσία και εκπαιδευτικό περιθώριο

4.1. Η κοινωνική λειτουργικότητα της ελληνικής των Τσιγγάνων της Κέρκυρας

Όπως ήδη είπαμε, η ελληνική είναι για τους Τσιγγάνους *δεύτερη* και όχι *μητρική* αλλά ούτε και *ξένη* γλώσσα. Η μητρική τους είναι κάποια από τις τσιγγάνικες διαλέκτους ή και μίγμα διαλέκτων, ανάλογα με τη φυλή προέλευσης καθενός από τους δύο γονείς και των άλλων μελών του περιγυρου των μικρών παιδιών.

Όταν αρχίσει το παιδί να βγαίνει από τον καταυλισμό και να ακολουθεί τους γονείς του κατά τις καθημερινές εξορμήσεις τους στην πόλη ή στα εμπορικά ταξίδια τους σε άλλα μέρη της Ελλάδας, έρχεται σε συχνότερη πλέον επαφή με ομιλητές της ελληνικής ως μητρικής γλώσσας, αλλά και ακούει τους γονείς του να συνεννοούνται με μη Τσιγγάνους στα ελληνικά.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ανάγκες των Τσιγγάνων που εξυπηρετούνται μέσω της ελληνικής συνήθως αφορούν τη δημόσια σφαίρα και την επικοινωνία με μη οικείους: αγοραπωλησίες, επαφές με δημόσιες αρχές και υπηρεσίες, παντοειδείς διαπραγματεύσεις με ιδιώτες μη Τσιγγάνους. Με άλλα λόγια, οι δύο γλώσσες που συνιστούν τη διγλωσσία των Τσιγγάνων παρουσιάζουν έντονη λειτουργική διαφοροποίηση: η τσιγγάνικη είναι η γλώσσα της *οικειότητας* και η ελληνική της *απόστασης*. Αντίθετα, σε μια μονογλωσσική κοινωνία, όπως είναι η περιβάλλουσα τους Τσιγγάνους ελληνική κοινωνία, οι δύο αυτές λειτουργίες εξυπηρετούνται από διαφορετικές υφικές ποικιλίες της αυτής γλώσσας, η οποία ως εκ τούτου τείνει προς τη λειτουργική πληρότητα.

Δεδομένου του περιορισμένου *λειτουργικού εύρους* των ελληνικών που ακούνε, καθώς και του ότι τα περισσότερα Τσιγγανάκια της Κέρκυρας δεν πηγαίνουν σχολείο, είναι πράγματι εντυπωσιακή η ποιότητα των ελληνικών τους: οι μελετητές δεν αντιμετώπισαν δυσκολίες στη συνεννόησή τους με τα μεγαλύτερα παιδιά (μερικά παιδιά κάτω των επτά ετών, π.χ. τα αδέλφια Αναστάσης, 4 1/2 ετών, και Ηλίας, 6 1/2 ετών, δεν μιλάνε ακόμη ελληνικά), και ανάλογη είναι η εμπειρία της ευρύτερης κερκυραϊκής κοινότητας από τις καθημερινές επαφές με Τσιγγάνους. Σε αυτό το αποτέλεσμα πρέπει να συμβάλλει η *τηλεόραση* και το *ραδιόφωνο*, καθώς και ο βαθμός θετικής προσαρμογής ενός εκάστου Τσιγγάνου προς τα πρότυπα, συμπεριλαμβανομένων των γλωσσικών, της ευρύτερης κοινωνίας. Έτσι, η Βλασσία διαπιστώνει τα εξής σχετικά με την εξέλιξη μέσα στον χρόνο και τη μεταβλητότητα μέσα στον κοινωνικό χώρο που παρουσιάζει η λειτουργική κατανομή των δύο γλωσσών που μιλάει ο γιος της Νίκος (ο οποίος παντρεύτηκε ελληνίδα (και αργότερα πήρε διαζύγιο)):

(196)

Βλασσία: Ο Νίκος, όταν θα με πάρει από κάπου τηλέφωνο, θα μου μιλήσει ελληνικά, δεν μου μιλάει στα γύφτικα (...) Ο Νίκος, όταν είμαστε...δεν έρχεται να μιλήσει γύφτικα. Μιλάει πάντα ελληνικά. Πάντα ελληνικά. Αν θα του πεις αυτά που είπα εδώ μέσα, δεν μπορεί να τα καταλάβει. Με κοιτούσε έτσι...Τά 'χει ξεχάσει, δεν ξέρω...δεν μπορεί να τα μιλήσει.

αξίζει όμως να διερευνηθεί περαιτέρω, σε ενδεχόμενη μεταγενέστερη φάση του προγράμματος, το πρόβλημα των *κοινωνιογλωσσικών προτύπων* της ελληνικής στα οποία έχουν πρόσβαση οι Τσιγγανόπαιδες.

4.2. Μητρική γλώσσα και τσιγγάνικη ταυτότητα

Οι Τσιγγάνοι ανήκουν σε διάφορες ειδικότερες φυλές, φαίνεται δε να έχουν κατά το μάλλον ή ήττον συνείδηση του γεγονότος αυτού, καθώς και των γλωσσικών χαρακτηριστικών της ιδιαίτερής του φυλής ο καθένας και των διαφορών της από τις άλλες:

(197)

Βλασσία: Ο άντρας μου έχει άλλη ομιλία, άλλη εγώ. Το ψωμί ο άντρας μου το λέει μαρό, εγώ το λέω ματρό...Ο άντρας μου τη ζάχαρη τη λέει ζάχαρη ελληνικά κι εγώ τη λέω σικέρι...Είναι κι ακόμα μια λέξη που είναι άλλη μια φυλή που τη σκούπα τη λένε, κι αυτοί Τσιγγάνοι είναι αλλά είναι πιο βαριά η γλώσσα τους, τη σκούπα τη λένε μέκλα ενώ εμείς τη λέμε σουλαμνί. Τις ελιές εμείς τη λέμε, ο άντρας μου τις λέει ελιές, εγώ τις λέω ζιτίνια, ενώ μια άλλη γλώσσα τις λέει μαζλίκι. Που λέμε τα παπούτσια, εμείς τα λέμε τιραχά, κι εγώ κι ο άντρας μου, ενώ μια άλλη γλώσσα διαφορετικότερη τα λέει ποστέλα. Τις πατάτες εμείς τις λέμε πατάτες, κι εγώ κι ο άντρας μου. Η άλλη γλώσσα που σας λέω τις λέει κουτούρκι. Είναι γλώσσες ανακατεμένες, πολλές φυλές και είναι ανακατεμένες, πολλές φυλές και είναι ανακατεμένες.

(198)

Αλέκα: Το ένα τσιγάρο αυτοί το λένε τσιγάρα. Εγώ μπορώ να σου πω, “Μπορείς να μου δώσεις ένα τσιγάρο;”. Η μητέρα μου θα σου πει στα γύφτικα, “Μπορείς - τι ντέμα εκ τσιγάρα;”. Εγώ μπορώ να σου πω, “Τι ντέμα εκ τσιγάρος;”. Εμείς τα τσιγάρα τα ξέρουμε πολλά ενώ η μητέρα μου το λέει ένα.

Νίκος Α.: Κάποιος που δεν είναι γύφτος θα νομίζει ότι θέλει πολλά τσιγάρα.

(199)

Βλασσία: Τον αστυφύλακα, ο άντρας μου θα πει, “Ερχεται ο ντεσαμνό”. Εγώ θα πω ασκέρι. “Ερχεται ο ασκέρια.” Μια άλλη φυλή τον λέει, “Ερχεται ο καλιαρντό.” Εμείς τη λέξη καλιαρντό τη χρησιμοποιούμε για τον μαύρο.

Ωστόσο, η ευκολία των μετακινήσεων την οποία εξασφαλίζει η σύγχρονη εποχή φαίνεται ότι οδηγεί σε ανάμιξη των παραδοσιακών φυλών και υποχώρηση των γλωσσικών χαρακτηριστικών τους στην ομιλία των νέων:

(200)

Βλασσία: Λίγο-λίγο, ελαττώνεται η γλώσσα. Εφ' όσον εγώ είμαι άλλη φυλή και ο άντρας μου άλλη, τα παιδιά τα μιλάνε πιο ελαφρά, και τα παιδιά είναι όλα μαζί.

Οι φυλές, όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, δεν απολαμβάνουν πάντοτε το ίδιο κύρος, και όσοι θεωρούν εαυτούς *Τσιγγάνους* ενδέχεται να τηρούν αποστάσεις πολιτιστικής ασφαλείας από αυτούς τους οποίους θεωρούν *Γύφτους* και επομένως 'κατώτερους'. Ωστόσο, οι περισσότεροι πληροφορητές φαίνεται να χρησιμοποιούν τους δύο όρους εναλλακτικά, χωρίς αξιολογική φόρτιση:

(201)

Παναγιώτα: Ένας [σκότωσε] από εσάς και φωνάζαμε έτσι: "Κάτω τα χέρια απ' τους Τσιγγάνους!"

Αλέκα: Έχεις δει Τσιγγάνο να σκοτώνει Έλληνα; Έχω ακούσει ότι οι Αλβανοί σκοτώνουν. Σκοτώνουνε και βιάζουνε Ελληνίδες. Και κάνουνε παρέα τους Αλβανούς πάλι. Εγώ δεν έχω ακούσει ότι κάποιος Γύφτος πήγε και βίασε κάποιον ή κάποιαν. Ή σκότωσε κάποιος Γύφτος.

Εάν όμως παραθέτουν, χωρίς να τις αποδέχονται, αρνητικές κρίσεις μη Τσιγγάνων για τους Τσιγγάνους, τότε τείνουν να χρησιμοποιούν τον όρο *Γύφτος*:

(202)

Κουρκούλου: Όμως για να γίνεις γιατρός πρέπει να πας σχολείο.

Χριστίνα Α.: Ναι, αλλά δεν με παίρνουνε τώρα. Γιατί, λένε, είμαστε Γύφτοι, είμαστε πολύ μεγάλοι.

(203)

Αλέκα: Ξέρεις τί γίνεται στο σχολείο; "Εξω οι Γύφτοι απ' το σχολείο!" φωνάζουνε.

(204)

Ελευθερία: Όταν πηγαίνουμε σχολείο μας λένε ότι είμαστε Γύφτοι. Κοροϊδεύουνε, λένε "Γύφτοι!".

Οι Τσιγγάνοι, όντας ομάδα μειωμένης κοινωνικής ισχύος, καταβάλλουν πρόθυμα τον κόπο που απαιτείται για να μάθουν την ελληνική προκειμένου να επικοινωνούν με την ευρύτερη, και ισχυρότερη, ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, η τσιγγάνικη ταυτότητα τροφοδοτείται από τη μητρική τους γλώσσα. Στις συνεντεύξεις, οι παριστάμενοι συχνά συνεννοούνται μεταξύ τους στη δική τους γλώσσα, όχι για να αποκρύψουν κάτι από τη συνεντευξιάστρια αλλά για να διαμορφώσουν σαφέστερη

άποψη για κάποιο θέμα πριν να απαντήσει ο ερωτώμενος στην ερώτηση που του έθεσε η συνεντευξιάστρια. Με άλλα λόγια, οι στιγμές *σύγκλισης* προς τη μη Τσιγγάνα συνεντευξιάστρια εναλλάσσονται με στιγμές, όχι *απόκλισης* από αυτήν, αλλά παροδικής εξόδου από την κατάσταση της συνέντευξης προκειμένου να επαναβεβαιώσουν την τσιγγάνικη ταυτότητά τους προτού να επανέλθουν στον διάλογο με την ‘Ελληνίδα’ ερευνήτρια. Χαρακτηριστική είναι η στάση των προοδευτικών αδελφών Αλέκας και Χριστίνας απέναντι στην ανάγκη σύγκλισης μεν με την ευρύτερη κοινωνία αλλά και διατήρησης της τσιγγάνικης ταυτότητας, κυρίως μέσω της διατήρησης της γλώσσα:

(205)

Αλέκα: ...Και του λέει η αδελφή μου, Όχι, δεν είναι να μην είμαι πάντα γύφτισσα, όσο και αν θέλει ν’ αλλάξει, δεν γίνεται. Πάντα θα μείνει Τσιγγάνα, και η ράτσα της είναι πάντοτε τσιγγάνα. Απλά, λέει, πρέπει να μεταποιήσει μερικά πράγματα: ότι να μην κλέβει, να κάνει παρέες Έλληνες, ξέρεις, ν’ αλλάξουμε μερικά. Όχι ν’ αλλάξουμε, φερειπείν, την κουβέντα μας καθόλου. Πρέπει δηλαδή για να φορέσουμε αυτά τα ρούχα ν’ αλλάξουμε τη γλώσσα μας; Να ξεχάσουμε τη γλώσσα μας; Πρέπει να ξεχάσουμε πώς ζούμε;

Η ανάγκη συντήρησης ενός οικείου συμβολικού περιβάλλοντος, ευνοϊκού της τσιγγάνικης ταυτότητας, ωθεί τους Τσιγγάνους να διατηρούν τσιγγάνικα ονόματα, παράλληλα με τα επίσημα ελληνικά ονόματα με τα οποία είναι γνωστοί στην ευρύτερη κοινωνία και ιδιαίτερα στις κρατικές υπηρεσίες. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενίοτε τα ονόματα για ενδοκοινοτική χρήση είναι και αυτά ελληνικά: έτσι, η (αείμνηστη) γιαγιά της Παναγιώτας έφερε το ελληνικό όνομα ‘Νικολίτσα’ για διακοινοτική χρήση και το επίσης ελληνικό ‘Αράπω’ για ενδοκοινοτική. Βεβαίως, αντίθετα από τα επίσημα ονόματά τους, τα οποία συμμορφώνονται προς τα ελληνοχριστιανικά πρότυπα της ευρύτερης κοινότητας, τα ανεπίσημα αυτά ονόματα είναι στην ουσία *παρατσούκλια*, πράγμα που σημαίνει ότι ενίοτε δεν αφίστανται πολύ από του να έχουν περιπαικτικό χαρακτήρα ή να αναφέρονται στα γεννητικά όργανα (βλ. Λυδάκη 1997:118-9).

Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι ούτε αυτό το χαρακτηριστικό της τσιγγάνικης κοινότητας είναι αποκλειστικά δικό τους: όλες οι κλειστές κοινότητες ή ομάδες, όπως συμμαθητές, συστρατιώτες ή συγχωριανοί, εφευρίσκουν παρωνύμια για ενδοκοινοτική χρήση και ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας. Πράγματι, όπως με έχει διδάξει η πείρα, αν θέλω να επικοινωνήσω με κάποιον κάτοικο του χωριού Σκριπερό στο οποίο κατοικώ, φροντίζω να τον αναζητήσω με το παρωνύμιό του - όχι μόνο γιατί με αυτό είναι κυρίως γνωστός αλλά και επειδή το επίσημο όνομα και/ή επώνυμό του μπορεί να το έχει το μισό χωριό. Τα παιδιά του χωριού ακολουθούν από ενωρίς το παράδειγμα των μεγάλων και προσφωνούνται μεταξύ τους με παρωνύμια του τύπου Μπόμπος, Μπαγιούκος, Ντρούγκας, Τάτσης ή Σπούρδας, στη φωναισθητική δομή των οποίων είναι σχεδόν πάντοτε παρών κάποιος από τους συμφωνικούς φθόγγους ή συμπλέγματα χαμηλού κοινωνικού κύρους /b, d, g, ts, dz/ (Daltas 1992). Αλλά και στα αστικά περιβάλλοντα, η Βασιλική, η Παναγιώτα και ο Αναστάσιος σπάνια φιλοτεχνούν την ταυτότητά τους κατά την εφηβεία τους για τους σκοπούς της επικοινωνίας με οικείους χωρίς να συμπεριλάβουν στη δομή της υποκοριστικές παραλλαγές των βαφτιστικών τους του τύπου, αντίστοιχα, Βίκη, Πέπη ή Τάσος.

4.3. Η διγλωσσία των Τσιγγάνων και η προοπτική του σχολείου

Στην παρούσα μελέτη ασχολούμεθα με την ελληνική πλευρά της διγλωσσίας των Τσιγγάνων της Κέρκυρας, αφού σκοπός μας είναι να ελέγξουμε αν οι Τσιγγανόπαιδες είναι γνώστες της ελληνικής στον βαθμό που απαιτείται προκειμένου να ευδοκιμήσει η μαθητεία τους στο σχολείο (Για τα χαρακτηριστικά της ρομανί και των διαλέκτων της, ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευθεί, ανάμεσα σε άλλα συγγράμματα, τα Matras, Bakker & Kyuchukon 1997, και Πασπάτης 1995). Η μελέτη της διγλωσσίας παγκοσμίως έχει επισημάνει επανειλημμένα ότι το φαινόμενο αυτό, σαν άλλος Ιανός, μπορεί να εκδηλώνεται είτε με θετικό πρόσωπο είτε με αρνητικό: για μια διγλωσση κοινότητα χαμηλού κοινωνικού κύρους, η διγλωσσία μπορεί να είναι ένα ακόμη εμπόδιο στον δρόμο προς την εξασφάλιση ίσων ευκαιριών, αρχής γενομένης από τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες· για μια κοινωνική ομάδα υψηλού κύρους, η διγλωσσία μπορεί να είναι η διπλή πύλη που προσφέρει εναλλακτικές αλληλουχίες ευκαιριών. Αν δούμε το θέμα αυτό από τη γλωσσική του σκοπιά, μπορούμε να πούμε ότι συνήθως μια μητρική γλώσσα χαμηλού κύρους μάλλον ζημιά προξενεί στον γνώστη της, ενώ μια μητρική γλώσσα υψηλού κύρους μόνο οφέλη αποφέρει στον ομιλητή της. Αυτός είναι ο λόγος που τόσες χιλιάδες Ελληνόπουλα σπουδάζουν την αγγλική επί χρόνια με μεγάλη οικονομική επιβάρυνση της οικογένειάς τους, και που οι Τσιγγάνοι θεωρούν αυτονόητο να μάθουν ελληνικά (Βλασσία: “Τυρίζαμε, μαθαίναμε και τα ελληνικά.”). Αυτός είναι επίσης ο λόγος που πλείστοι όσοι Άγγλοι νομίζουν ότι ‘δεν είναι καλοί στις ξένες γλώσσες’.

Στην περίπτωση των Τσιγγανοπαίδων, η διγλωσσία τους έχει ως συνέπεια ότι, όταν πηγαίνουν (όσα πηγαίνουν) στο σχολείο για πρώτη φορά, μόλις έχουν αρχίσει να διαμορφώνουν τα ελληνικά τους σε τέτοιο επίπεδο ώστε να ανταποκρίνονται με σχετική ευχέρεια στις ανάγκες της διακοινοτικής επικοινωνίας. Λόγω χρονίων ελλείψεων σε διδακτικό προσωπικό, υποδομή και εποπτικά μέσα, το ελληνικό δημοτικό σχολείο, ιδιαίτερα στις υποβαθμισμένες περιφερειακές και αγροτικές περιοχές, αναγκάζεται να περιορίζεται στην ακαδημαϊκή πλευρά της σχολικής πράξης, ήτοι στη μελέτη βάσει του (ενός και μόνου ανά αντικείμενο) σχολικού βιβλίου. Εξ άλλου, σπανίζουν ή και απουσιάζουν εντελώς οι μη ακαδημαϊκές δραστηριότητες, όπως είναι η ζωγραφική, η γυμναστική, και η προετοιμασία θεατρικών παραστάσεων και εορταστικών εκδηλώσεων, οι οποίες και την παιδεία των μαθητών προωθούν και το αίσθημα κοινότητας οικοδομούν μέσω της συνεργασίας. Ως εκ τούτου, το πρωτοβάθμιο σχολείο αυτού του τύπου δεν είναι εύκολος τόπος για οποιοδήποτε παιδί, πολλώ μάλλον για τα παιδιά μιας περιθωριακής κοινότητας, και μάλιστα διγλωσσης. Ωστόσο, τα Τσιγγανόπουλα μάλλον δεν προφθάνουν να εκτεθούν στις δυσκολίες ακαδημαϊκής φύσεως με τις οποίες το παραδοσιακό σχολείο φέρνει αντιμέτωπους τους μαθητές του. Πολύ σύντομα, μερικές ημέρες ή συνήθως μερικές εβδομάδες μετά την πρώτη τους επαφή με το σχολείο, φεύγουν και δεν ξαναγυρίζουν ποτέ.

Η αιτία της διακοπής των σπουδών τους, όπως τουλάχιστον συνάγεται από τις συνεντεύξεις, είναι η τσιγγάνικη κατάσταση και ό,τι αυτή συνεπάγεται, τόσο από την άποψη της στάσης που υιοθετεί η ίδια η τσιγγάνικη κοινότητα απέναντι στη εκπαιδευτική προοπτική των παιδιών της όσο και από την άποψη της στάσης της πολιτείας απέναντι στο πρόβλημα του αναλφαριθμητισμού των Τσιγγάνων. Πράγματι, αν δεν είναι επιθυμητό, είναι πάντως νοητό για τους ενήλικους της τσιγγάνικης κοινότητας ότι μερικές ημέρες μετά την έναρξη του σχολικού έτους ένα-ένα τα Τσιγγανόπουλα θα πάψουν να πηγαίνουν σχολείο:

(206)

Παναγιώτα: Πρώτα όμως που πήγα... και μετά τό 'κοψα, και μετά πάλι πήγα, και ήρθε η κοπέλα, η Κατερίνα, και μετά πάλι φύγαμε. Έφυγε κι αυτή, έφυγα κι εγώ. Φοβόμουνα.

(207)

Σπύρος: Είμασταν πέντε παιδιά. Φύγαν τ' άλλα, έφυγα κι εγώ.

Αλλά και να συνεχίσουν να πηγαίνουν, οι γονείς τους δεν θα είναι σε θέση να τα βοηθήσουν στα τα μαθήματά τους. Αυτό σημαίνει ότι, δεδομένου, όπως είπαμε, του έντονα ακαδημαϊκού χαρακτήρα του ελληνικού σχολείου, μετά από ελάχιστο χρονικό διάστημα ένα παιδί που δεν έχει βοήθεια από το σπίτι μένει πίσω στα μαθήματα, με αποτέλεσμα να ταπεινώνεται καθημερινά στο σχολείο. Επί πλέον, οι συντελεστές του σχολείου, δάσκαλοι, γονείς και μαθητές, όχι απλώς δεν βλέπουν συνήθως με καλό μάτι την παρουσία Τσιγγάνων ανάμεσά τους αλλά και δυσχεραίνουν την πρόσβαση των παιδιών αυτών στο σχολείο. Τον πλέον αρνητικό ρόλο στην εκστρατεία αποκλεισμού των Τσιγγανόπουλων από το σχολείο παίζουν τα ίδια τα παιδιά που, προφανώς με την ανοχή, αν όχι την ενθάρρυνση, των μεγάλων, και με τη συνήθη σκληρότητα της ηλικίας τους, έρχονται σε φραστική και φυσική σύγκρουση με τα Τσιγγανόπουλα σε καθημερινή βάση.

Δυστυχώς, είναι εύκολο να 'δικαιολογηθεί' η αρνητική αυτή στάση των συντελεστών του σχολείου προς τους Τσιγγάνους μαθητές. Έχω την εντύπωση ότι η 'δικαιολογία' αυτή δεν αφορά κατ' ουσίαν ούτε το χρώμα του δέρματος των Τσιγγάνων ούτε καν τη φήμη τους ως κλεπτών. Το μέσο Τσιγγανάκι έχει κοιμηθεί τη νύχτα στο δάπεδο, μέσα σε αντίσκηνο ή παράπηγμα από φύλλο πλαστικού και σανίδες. Το πρωί που θα πρέπει να ετοιμάσει η μητέρα τα πολλά παιδιά της για να τα πάει στο σχολείο, δεν θα υπάρχουν οι στοιχειώδεις ανέσεις, και ούτε τα ίδια τα παιδιά ούτε τα ρούχα που φοράνε θα είναι αρκούντως καθαρά. Επί πλέον, τα παιδιά θα πρέπει να καλύψουν τρία περίπου χιλιόμετρα ως το σχολείο, πράγμα που περαιτέρω δυσχεραίνει τα της ετοιμασίας λόγω ελλείψεως χρόνου. Ο φόβος μιας μολυσματικής ασθένειας είναι τόσο ισχυρός ώστε λίγες Ελληνίδες μανάδες θα ενεθάρρυναν τα παιδιά τους να συνάψουν φιλία με τους Τσιγγάνους συμμαθητές τους. Τα δε Τσιγγανάκια έχουν συνηθίσει, όπως είδαμε, να τα 'σιχαίνουνται' οι άλλοι, και με συγκινητική λεπτότητα και εκπληκτικό πραγματισμό, αλλά και με αξιοθαύμαστη αξιοπρέπεια, αποφεύγουν ενέργειες που θα προκαλούσαν αυτού του είδους την αντίδραση εκ μέρους του μη Τσιγγάνου συνομιλητή τους.

Από την πλευρά τους, οι αρμόδιες υπηρεσίες δεν φαίνεται να θεωρούν ότι τους αφορά το ότι, κατά παράβαση του νόμου, τα Τσιγγανόπουλα παραμένουν εκτός σχολείου· ούτε ότι υπάρχουν συμπολίτες μας για τους οποίους κοινά αγαθά όπως το τρεχούμενο νερό και το ηλεκτρικό ρεύμα είναι απροσπέλαστα· ούτε ότι η αποφυγή λήψης μέτρων εκ μέρους τους καταδικάζει τους Τσιγγάνους σε ένα φαύλο κύκλο περιθωριοποίησης από τον οποίο ελάχιστοι προς το παρόν έχουν κατορθώσει να ξεφύγουν.

Με άλλα λόγια, στην καρδιά του εκπαιδευτικού προβλήματος των περισσότερων Τσιγγάνων της Κέρκυρας βρίσκονται οι συνθήκες διαβίωσής τους, εξ

αιτίας των οποίων αναγκάζονται να προβάλλουν μια εξαιρετικά αρνητική εικόνα του εαυτού τους κατά τις διακοινοτικές τους επαφές. Οι επιπτώσεις αυτής της αρνητικής εικόνας είναι τόσο δραστικές ώστε τα περισσότερα Τσιγγανόπουλα δεν προφθάνουν να αντιμετωπίσουν προβλήματα καθαρώς ακαδημαϊκής φύσεως: όπως προαναφέραμε, συνήθως διακόπτουν τις σπουδές τους εξ αιτίας των κακών σχέσεων με τους συντελεστές του σχολείου και ιδιαίτερα με τους συμμαθητές τους, οι οποίες με τη σειρά τους προξενούνται από την εμφάνιση των Τσιγγάνων, η οποία είναι απότοκος της αθλιότητας των συνθηκών διαβίωσής τους.

Οι λίγοι προς το παρόν Τσιγγάνοι που μένουν στο σχολείο (η πλέον γραμματιζόμενη είναι η 15ετής Αλέκα που τέλειωσε την Τρίτη Δημοτικού) πράγματι αντιμετωπίζουν εκπαιδευτικό πρόβλημα λόγω των εξής δύο παραγόντων, κατά σειρά φθίνουσας σπουδαιότητας. Ο πρώτος είναι το ότι, όπως προαναφέραμε, δεν υπάρχει κανείς να τους βοηθήσει στο σπίτι ώστε να έχουν ευπρόσωπη ακαδημαϊκή παρουσία την επόμενη ημέρα στο σχολείο και να μη γελοιοποιούνται.

Ο δεύτερος και λιγότερο σημαντικός λόγος των δυσχερειών εκπαιδευτικής φύσεως που αντιμετωπίζουν τα Τσιγγανόπουλα είναι ότι τα ελληνικά τους, τα οποία είναι η δεύτερή τους γλώσσα, δεν αντέχουν το φορτίο που τους επιβάλλει το σχολείο. Έχω προσωπική γνώση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει ένα παιδί για το οποίο η ελληνική είναι δεύτερη γλώσσα όταν πρωτοπηγαίνει στο ελληνικό σχολείο αλλά και επί έτη στη συνέχεια: η σύζυγός μου είναι Αγγλίδα, και τα τέσσερα παιδιά μας, το νεότερο των οποίων είναι τώρα 14 ετών και τα υπόλοιπα άνω των 20, άρχισαν την εκπαιδευτική σταδιοδρομία τους στο σχολείο του χωριού μας, του Σκριπερού, έχοντας την αγγλική ως πρώτη και την ελληνική ως δεύτερη γλώσσα. Με την κατάλληλη βοήθεια στο σπίτι, οι σπουδές τους δεν αντιμετώπισαν ανυπέρβλητα προβλήματα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν χρειάστηκε σκληρή δουλειά από όλους, γονείς και παιδιά. Ανάλογες είναι οι εμπειρίες πολλών άλλων από τις πολυάριθμες δίγλωσσες και διπολιτισμικές (ελληνοαγγλικές) οικογένειες της Κέρκυρας: όπου υπήρξε δυνατότητα και διάθεση να βοηθηθεί το παιδί στο σπίτι, η ένταξη στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα υπήρξε επιτυχής· όπου το δίγλωσσο παιδί έμεινε αβοήθητο, αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα ένταξης.

Τα προβλήματα αυτά όμως έχουν περισσότερη σχέση με την αδυναμία του παραδοσιακού ελληνικού σχολείου να επιτελέσει τον προορισμό του από μόνο του, ήτοι χωρίς την εντατική εμπλοκή της οικογένειας. δίγλωσσης ή μη, στην εκπαιδευτική διεργασία, και λιγότερη με το αν η μητρική γλώσσα του παιδιού, Τσιγγάνου ή μη, είναι η ελληνική: η φυσική μας ικανότητα προς ανάπτυξη ενός ή και περισσότερων γλωσσικών συστημάτων (η διγλωσσία ή και πολυγλωσσία είναι πολύ περισσότερο διαδεδομένη παγκοσμίως από ό,τι νομίζουμε στον Δυτικό κόσμο) εξασφαλίζει ότι, *ceteris paribus*, το μέσο παιδί που πρωτοπάει στο σχολείο είναι πανέτοιμο ουσιαστικά για την εκπαιδευτική εμπειρία.

4.4. Συμπεράσματα - προτάσεις

Φθάνοντας στο τέλος της παρούσας μελέτης, συμπεραίνουμε ότι, όπως ήδη αναφέραμε επανειλημμένα, η διγλωσσία των Τσιγγανοπαίδων δεν αποτελεί από μόνη της εμπόδιο στην ομαλή ένταξή τους στο ελληνικό σχολείο και την ευρύτερη κοινωνία. Το πραγματικό εμπόδιο είναι οι απαράδεκτες συνθήκες στις οποίες ζουν οι περισσότεροι Τσιγγάνοι της Κέρκυρας, εξ αιτίας των οποίων δεν μπορούν να εξασφαλίσουν στα

παιδιά τους στοιχειωδώς αποδεκτή εμφάνιση και επίπεδο ατομικής καθαριότητας. (Για την ανάλυση του φαινομένου της περιθωριοποίησης στον ελλαδικό χώρο, βλ. Γκότοβος 1996· Έξαρχος 1996· Κάτσικας & Καββαδίας 1994· Λυδάκη 1997· Μάρκου 1996α,β· Ντούσας 1997· Τερζοπούλου & Γεωργίου 1996)

Προέχει ως εκ τούτου η επίλυση των προβλημάτων αυτών, χωρίς την οποία μελέτες σαν την ανά χείρας είναι άνευ αντικειμένου: οι Τσιγγάνοι ζητούν την επίστρωση των δρόμων του καταυλισμού τους με λίγο χαλίκι και τη σύνδεσή του με το δίκτυο ηλεκτρισμού (η ύδρευση φαίνεται ότι έχει πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον σε κοινοτικό, αν όχι σε οικογενειακό, επίπεδο) και το οποίο ουδείς στερείται πλέον στην Ελλάδα, ούτε καν οι κατοικούντες στις πάμπολλες παρανόμως ανεγερθείσες βίλες ανά την επικράτεια.

Επί πλέον (αλλά αυτό το αίτημα ουδείς Τσιγγάνος πληροφορητής διανοήθηκε να το διατυπώσει), στο πρόγραμμα εργατικής κατοικίας της Ελλάδας θα μπορούσε να ληφθεί μέριμνα για την περιθωριοποιημένη αυτή ομάδα: εάν λύθηκε επιτυχώς το στεγαστικό πρόβλημα των Τσιγγάνων της Φλώρινας από την τοπική εκκλησία, μπορεί να λυθεί και στην Κέρκυρα, η οποία έχει μία από τις παλαιότερες τσιγγάνικες κοινότητες στην Ελλάδα (συγκεκριμένα, ήδη τον μεσαίωνα υπήρχε τσιγγάνικο τιμάριο στην Κέρκυρα).

Όντας πρακτικοί άνθρωποι, οι Τσιγγάνοι πληροφορητές, μικροί και μεγάλοι, ζητούν την εγκατάσταση ενός λυόμενου σχολικού κτιρίου στον καταυλισμό τους (φαίνεται μάλιστα ότι τη ζητούν επί έτη και ότι τους την υπόσχονται επί έτη, συγκεκριμένα σε κάθε προεκλογική περίοδο) ώστε να εκλείψει το πρόβλημα της απόστασης που πρέπει να διανύσουν τα παιδιά κάθε μέρα για να πάνε στο σχολείο του πλησιέστερου χωριού. Μερικοί βέβαια, Τσιγγάνοι και μη, προβλέπουν ότι αν τα Τσιγγανόπουλα είναι όλα μαζί στο σχολείο του καταυλισμού, μάλλον θα ναυαγήσει η προσπάθεια, ενώ εάν είναι στα ίδια σχολεία με τα άλλα παιδιά των κοντινών χωριών θα έχουν ένα κίνητρο επί πλέον για να ενταχθούν στην εκπαιδευτική διεργασία. Ωστόσο, η δεύτερη άποψη έχει ήδη δοκιμαστεί και αποτύχει παταγωδώς, επομένως δεν θα έβλαπτε να δοκιμαστεί και η λύση του σχολείου στον καταυλισμό. Μια τρίτη λύση βέβαια είναι η δρομολόγηση ενός λεωφορείου που θα μεταφέρει τα Τσιγγανάκια στο πλησιέστερο σχολείο, και αυτή ίσως είναι η απλούστερη και η πλέον αποδοτική προκειμένου να επιτευχθεί το ταχύτερο δυνατόν το σπάσιμο του φαύλου κύκλου που κρατάει τους Τσιγγάνους στο περιθώριο (αλλά βλ. Επίμετρο κατωτέρω).

Εάν υποθέσουμε ότι επιλύονται τα ανωτέρω τεχνικά και κοινωνικά προβλήματα, έχουν πλέον σειρά να τεθούν και τα δύο αμιγώς εκπαιδευτικά προβλήματα που προαναφέραμε: πρώτον, το σχολείο του τσιγγάνικου καταυλισμού καλείται να εκπαιδεύσει παιδιά μιας αναλφάβητης κοινότητας, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι όλη η εκπαιδευτική διεργασία πρέπει να συντελείται εντός του σχολείου αφού το παιδί δεν μπορεί να έχει βοήθεια από την οικογένειά του· δεύτερον, το σχολείο καλείται να καλύψει τις ειδικές ανάγκες παιδιών τα οποία έχουν την ελληνική ως δεύτερη γλώσσα.

Τέλος, η παρούσα κοινωνιογλωσσική μελέτη της τσιγγάνικης κοινότητας της Κέρκυρας στηρίχθηκε, όπως εξηγήσαμε στην εισαγωγή, σε ημιελεγχόμενες συνεντεύξεις αναγνωριστικού τύπου. Στις συνεντεύξεις αυτές μίλησαν πρόθυμα όσοι είχαν ήδη διαμορφώσει θετική στάση προς το σύστημα αξιών της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας, και λιγότερο ή καθόλου τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας αυτής. Η εις βάθος ανάλυση του τσιγγάνικου συστήματος κοινωνικών αξιών και της λειτουργίας της

τσιγγάνικης διγλωσσίας απαιτεί την πρόσβαση στους πολλούς απρόθυμους πληροφορητές σε επόμενο στάδιο της έρευνας. Το μέσον για την επίτευξη αυτού του στόχου θεωρώ ότι είναι να εκπαιδευθούν δύο τσιγγάνοι μετεφηβικής ή νεανικής ηλικίας, ένα κορίτσι και ένα αγόρι, στην τέχνη της συνέντευξης και της εκ των έδον παρατήρησης της τσιγγάνικης καθημερινότητας.

Σε ενδεχόμενη επόμενη φάση της έρευνας, θα απαιτηθεί επίσης η μελέτη της κοινωνιογλωσσικής λειτουργικότητας της ρομανί παράλληλα με αυτή της ελληνικής. Αυτό θα εξασφαλίσει την εις βάθος μελέτη φαινομένων αλληλεπίδρασης των δύο γλωσσικών συστημάτων, ιδιαίτερα στο φωνητικό επίπεδο, το οποίο ελάχιστα μας απασχόλησε στην παρούσα, πρώτη, φάση της έρευνας.

Επίμετρο

Στο διάστημα των τεσσάρων ετών που μεσολάβησε από την συμπλήρωση αυτής της μελέτης μέχρι τώρα η λύση της μεταφοράς των Τσιγγανόπουλων με λεωφορείο στο σχολείο του πλησιέστερου χωριού φαίνεται ότι έχει πλέον καθιερωθεί με αποτέλεσμα τα παιδιά αυτά να παρουσιάζουν ικανοποιητική σχολική επίδοση. Σπουδαίος συντελεστής στην προσπάθεια να θραυστεί ο φαύλος κύκλος της περιθωριοποίησης των Τσιγγανόπουλων αυτών μέσω της εκπαίδευσης είναι η καλή εμφάνιση των μαθητών, η οποία οφείλεται στη συνεργασία των ευαισθητοποιημένων στην Τσιγγάνικη συνθήκη διδασκάλων του συγκεκριμένου σχολείου, των γονέων των παιδιών και των συνεντευξιαστριών του παρόντος προγράμματος οι οποίες συνεχίζουν να παραστέκονται στην Τσιγγάνικη κοινότητα πολλαπλώς.

Θα πρέπει επίσης να τονιστεί ότι, όπως διαπιστώθηκε στο πλαίσιο του δευτέρου σταδίου του παρόντος προγράμματος (βλ. σημ. 1 ανωτέρω και Ντάλτας 2001) Τσιγγανόπουλα άλλων περιοχών της Κέρκυρας τα οποία είχαν εξ αρχής άνετη πρόσβαση στο σχολείο του χωριού τους και οι οικογενειακές συνθήκες των οποίων δεν διαφέρουν από αυτές του μέσου ελληνικού σπιτιού είναι πλήρως ενταγμένα στη σχολική ζωή με αναλόγως θετικά αποτελέσματα για την εκπαιδευτική τους επίδοση.

Οι ανωτέρω παρατηρήσεις σημαίνουν ότι *υπάρχει* διέξοδος από τον φαύλο κύκλο της περιθωριοποίησης των Τσιγγανοπαίδων, και ότι η επίτευξη αυτού του στόχου είναι υποχρέωση όλων των εμπλεκόμενων, υπευθύνων υπηρεσιακών παραγόντων και πολιτών: οι πρώτοι οφείλουν να πράξουν τα προβλεπόμενα από τον νόμο· σε εμάς τους δεύτερους εναπόκειται να περιφρουρήσουμε τον εξανθρωπισμό της κοινωνίας μας μέσω της συλλογικής δράσης αλλά και της ατομικής μας στάσης απέναντι στον χρήζοντα βοήθειας πλησίον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδου-Γεροθανάση, Αγγελική. 1987. *Η Έννοια του Υποκειμένου και του Θέματος: Θεωρητική Έρευνα και Πειραματική Εξέταση στα Γαλλικά*. Διδακτορική Διατριβή, Φιλολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ανέκδοτη).
- Βασιλειάδου, Μαρία & Παυλή-Κορρέ, Μαρία. 1996. “*Kon Zanel But, But Crdel*” *ama em “Kon Crdel But, But Zanel”*. *Η Εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Bell, A. 1984. Language style as audience design. *Language in Society* **13**.
- Brown, G. & Yule, G. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press.
- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης. 1996. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου “*Εκπαίδευση Τσιγγάνων: Ανάπτυξη Διδακτικού Υλικού*”, Αθήνα, 6-9 Απριλίου 1995.
- Γκότοβος, Αθανάσιος. 1996. *Ρατσισμός*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Coates, J. 1986. *Women, Men and Language*. Longman. London & New York.
- Daltas, P. 1979. *The Inflectional Morphology of the Verb in Modern Greek Koine: A Variationist Approach*. PhD Dissertation. The University of Leeds (Unpublished).
- Daltas, P. 1992. A dynamic interpretation of diglossia: an account of recent developments with special reference to Greek voiced plosives. *Plurilinguismes* **4**.
- Έξαρχος, Γ. 1996. *Αυτοί Είναι οι Τσιγγάνοι*. Εκδόσεις Γαβριηλίδης. Αθήνα.
- Κάτσικας, Χ. & Καββαδίας, Γ.Κ. 1994. *Η Ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Kenrick, D. 1997. *Τσιγγάνοι: από τις Ινδίες στη Μεσόγειο*. Μτφ.: Μαρία Λάβδα. Γλωσσολογική επιμέλεια: Βαγγέλης Μαρσέλος. Centre de recherches tsiganes / Εκδόσεις Καστανιώτη. (Έτος εκδόσεως πρωτοτύπου: 1994)
- Κοντοσόπουλος, Ν.Γ. 1981. *Διάλεκτοι και Ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα.
- Labov, W. 1969. The logic of non-standard English. Στο P.P. Giglioli (ed.) 1972. *Language and Social Context*. Penguin.
- Labov, W. 1972a. *Sociolinguistic Patterns*. Blackwell. Oxford.
- Labov, W. 1972b. *Language in the Inner City*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Levinson, S.C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press.
- Li, C. & Thompson, S. 1976. Subject and Topic: A New Typology of Language. Στο Li, Charles (ed.) *Subject and Topic*. Academic Press. New York.
- Λυδάκη, Α. 1997. *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Καστανιώτης. Αθήνα.
- Lyons, J. 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press.

- Lyons, J. 1977. *Semantics*. Vol. 1&2. Cambridge University Press.
- Μάρκου, Γεώργιος Π. 1996α. *Η Πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής Κοινωνίας, η Διαδικασία Διεθνοποίησης και η Αναγκαιότητα της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Μάρκου, Γεώργιος Π. 1996β. *Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Matras, Y., Bakker, P. & Kyuchukov, H. (eds.) 1997. *The Typology and Dialectology of Romany*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- Milroy, L. 1987. *Language and Social Networks*. Blackwell. Oxford.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1985. *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα.
- Ντάλτας, Π. 1988. Οικογενειακός κρεολισμός. *Γλωσσολογία* 7-8.
- Ντάλτας, Π. 1995. *Δοκίμια Διδακτικής της Μετάφρασης*. Επικαιρότητα. Αθήνα.
- Ντάλτας, Π. 1997. *Κοινωνιογλωσσική Μεταβλητότητα: Θεωρητικά Υποδείγματα και Μεθοδολογία της Έρευνας*. Αθήνα. Επικαιρότητα.
- Ντάλτας, Π. 2001. Κατάρτιση κριτηρίου ελληνομάθειας: εργασία σε εξέλιξη. Στο Μιχάλης Δαμανάκης (επιμ.) *Επίπεδα και Κριτήρια Διαπίστωσης / Πιστοποίησης της Ελληνομάθειας: Αποτελέσματα και προβληματισμοί ερευνητικών προγραμμάτων*. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ. Ρέθυμνο. 2001.
- Ντάλτας, Π. 2002. Υφολογική ανάλυση κειμένων προς μετάφραση. Στο Α. Αλεξάκης, (επιμ.) *Γλωσσομεταφραστικά Σύμμεκτα: Μνήμη Γιάγκου Σιώτη*. Ένωση Ελληνικών Τραπεζών – Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ντούσας, Δ. 1997. *Rom και Φυλετικές Διακρίσεις*. Gutenberg. Αθήνα.
- Πασπάτης, Α.Γ. 1995. *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της Γλώσσας Αυτών*. Εκάτη. Νέα Ερυθραία.
- Tajfel, H. 1974. Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information* 13.2.
- Tajfel, H. (ed.) 1978. *Differentiation Between Social Groups: studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic Press. London.
- Tajfel, H. 1981. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge University Press.
- Τερζοπούλου, Μιράντα & Γεωργίου, Γιάννης. 1996. *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα: Ιστορία - Πολιτισμός*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Τζάρτζανος, Α.Α. 1931. *Συντακτικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*. ΟΕΣΒ. Εν Αθήναις.
- Τζάρτζανος, Α.Α. 1946. *Νεοελληνική Σύνταξις*. Τόμοι Α' & Β'. ΟΕΣΒ. Εν Αθήναις.
- Thomson, G. 1989. *Η Ελληνική Γλώσσα, Αρχαία και Νέα*. Κέδρος. Αθήνα.
- Τριανταφυλλίδης, Μ.Α. 1964. *Μικρή Νεοελληνική Γραμματική*. Εκδόσεις Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη.